

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Åbenrå 1

POUL STRØMSTAD

ÅBENRÅ 1

Et københavnsk hus og dets beboere
gennem to århundreder

Forsikringsaktieselskabet NYE DANSKE AF 1864
100-års jubilæet 19. april 1964

I kommission hos:
Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck A/S

© Poul Strømstad - 1964

BORDING
BOGTRYK

Indhold

<i>Forord</i>	7
HUSET	9
UNDERSØGELSERNE	33
Stuelejligheden i Åbenrå	37
Ekskurs om røntgenfotografering og farvesnit	46
Rummets farver gennem tiden	52
Trappen	56
Lejligheden på 1.sal til højre	59
Hjørnestuen på 1.sal til venstre	67
Lejlighederne på 2. og 3.sal	76
BEBOERNE	78
<i>Summary</i>	99
<i>Noter</i>	107
<i>Billedfortegnelse</i>	109
<i>Opmålinger af huset</i>	

Forord

Nærværende skrift udkommer i anledning af Forsikringsaktieselskabet NYE DANSKE AF 1864's hundredårsjubilæum. Det skildrer den udvikling, et københavnsk borgerhus har gennemløbet, fra det blev opført kort efter den store brand i 1728, til det forsvandt for stedse ved saneringen af Åbenrås sydside i 1958.

Udgangspunktet for beskrivelsen af husets historie er det materiale, der blev tilvejebragt ved Nationalmuseets undersøgelser i huset kort før nedrivningen. Undersøgelser af denne art, de såkaldte saneringsundersøgelser, blev taget op af Nationalmuseet, da man kunne forudse, at de omfattende saneringsplaner, man havde udkastet under og efter den anden verdenskrig, ville medføre, at væsentlige dele af den århundredgamle bebyggelse i Københavns indre by ville blive nedrevet.

Saneringsundersøgelseernes formål er at udrede bygnings- og boligforholdene gennem tiderne. Ved undersøgelser i den enkelte bygning indsamles et registreringsmateriale i form af beskrivelser, fotografier, farveundersøgelser, rapporter og opmålinger, og ved at sammenholde dette materiale med de arkivalier, der ligger tilbage som spredte vidnesbyrd om hvad der er sket i bygningen gennem tiden, søger man at klarlægge, hvordan de forskellige befolkningslag har levet og boet, og hvordan huset og lejlighederne har været indrettet. Herved skabes der mulighed for at fastholde hovedtrækkene af udviklingen indenfor boligindretning, rumdekoration og byggemåde, områder, som hidtil har været og stadig er alt for lidt udforsket.

Med det tempo, nedrivningerne foregår i nu om dage, vil de gamle huse i vore byer være forsvundet i løbet af få år, hvis man ikke i tide ved bevarende sanering, fredning eller ad anden vej søger at holde igen. I langt de fleste tilfælde vil disse foranstaltninger imidlertid ikke kunne forhindre de nedrivninger, som af byudviklingsmæssige eller andre vægtige grunde må gennemføres. Det er derfor

særdeles vigtigt, at de bygninger, som ikke kan bevarer, i hvert fald bliver undersøgt, inden de bliver revet ned. Det er mit håb, at gennemgangen af Åbenrå 1 vil kunne vise, at undersøgelser af huse, der efter den almindelige opfattelse anses for at være ganske uinteressante, er af stor kulturhistorisk værdi. Skal det lykkes at kaste lys over de forhold, hvorunder størstedelen af befolkningen i vore byer har levet og boet i de sidste par hundrede år, er det nødvendigt, at lignende undersøgelser foretages i alle vore byer. Herved vil man kunne sikre sig værdifulde oplysninger om fortidens dagligliv, oplysninger, som ellers tilintetgøres uigenkaldeligt ved husenes nedrivning.

POUL STRØMSTAD

Huset

Indtil efteråret 1958 stod der på hjørnet af Landmærket og Åbenrå i København et gammelt hus, hærget af tidens tand og vansiret på grund af manglende vedligeholdelse. Sammen med en række andre huse i nabolaget var det blevet dømt til nedrivning, men helt til det sidste stod det godt og solidt på sin hjørnegrund, karreens hovedhjørnestein, som ikke kunne røkkes, uden at de øvrige huse rystedes i deres grundvold.

Trods sit afpillede ydre, den afskallende maling, facadens snavsstrimler og århundreders slidmærker havde det bevaret meget af sin fordums stolte skikkelse, og trods brug og misbrug gennem mange generationer stod det stadig som en værdig repræsentant for københavnsk byggeri i det attende århundrede. Dets stuer har gennem tiden dannet ramme om talrige familiers dagligliv, her er børn født og opvokset, her har gamle, udslidte mennesker lukket deres øjne. Nu er huset og dets jævnaldrende naboer nedrevet, og det gamle København er blevet et karakteristisk gadebillede fattigere.

Inden huset forsvandt for stedse, havde Nationalmuseet lejlighed til at undersøge det, og følgende skildring af husets historie bygger på disse undersøgelser og på de arkivalier, der nu er de eneste minder, der er bevaret om huset.

Huset Åbenrå 1 lå i Rosengård kvarter, det område, der sammen med Klædebo og Nørre kvarter blev hårdest ramt af den store ildbrand i 1728. Efter at denne Københavns største brand havde raset ud, frembød byen et sørgeligt skue. Overalt sås nedbrændte, sammenstyrtede huse og rygende brandtomter, hvor de mange mennesker, der havde mistet alt, hvad de ejede ved branden, fortvivlet søgte efter ejendele, som ilden måske kunne have sparet. Københavns bebyggelse bestod før branden af ca. 4000 bygninger. Af disse var omkring 1600 blevet så stærkt beskadiget af ilden, at beboerne var blevet husvilde, og nye huse måtte opføres på tomterne.¹

I Rosengård kvarter var så godt som samtlige huse nedbrændt.

Kun 5 af ialt 306 ejendomme stod tilbage, og i intet andet af byens kvarterer var ødelæggelsen så omfattende som her.¹

Ved genopbygningen efter branden søgte myndighederne at regulere gaderne og grundene ved udretning af grundskellene og sammenlægning af matrikelnumre, et forehavende, der i de fleste tilfælde skabte stor fortrydelse hos de ejere, hvis grunde blev beskåret. Den nuværende Frederiksberggade er et resultat af dette byplanlægningsforsøg. Bortset herfra var det kun mindre forbedringer, der kom ud af reguleringsplanerne. I Rosenborg kvarter medførte de, at grundene på sydsiden af Åbenrå måtte afgive jord, for at gaden kunne blive gjort bredere. Herved blev matrikelnummer 264 på hjørnet af Åbenrå og Landemærket beskåret på stykket langs Åbenrå.²

På dette grundstykke stod før 1728-branden en gård, som siden 1703 havde tilhørt svineslagter Anders Pedersen Hvid. Før hans tid havde huset i rækkefølge bagud i tiden været beboet bl.a. af en grovsmed, en hjulmand og en øltapper, og i 1500-tallet havde grunden tilhørt de fattige.³ Om bygningernes udseende og indretning i tiden før branden vides næsten intet. Svineslagterens hus nedbrændte til grunden i 1728, og de sørgelige rester henlå sammenstyrtede og sodsværtede i næsten tre år, uden at grunden blev ryddet eller bebygget.

Den 23. august 1731 lod slagteren imidlertid sin grund opmåle af stadskonduktøren, fordi han stod i begreb med at sælge den.⁴ Ved skøde af 27. august 1731 solgte Hvid nemlig sin grund med »... de derpaa Befindende Rudera ...«, d.v.s. ruiner, til brændevinsbrænder Jens Nielsen Høg.⁵

Stadskonduktøren konstaterede, at den grund, Høg havde købt, var 15 alen 2 kvarter og 4 tommer lang ud til Åbenrå og 19 alen 3 tommer ud til Landemærket, d.v.s. henholdsvis ca. 9,83 og 12 m, hvilket svarer til bygningens mål ved nedrivningen i 1958. Grunden var ikke rektangulær, idet vestsiden målte 17 alen 2 kvarter og 3 tommer, mens sydsiden var 15 alen lang.

Hverken i stadskonduktørens målebrev eller i skødet omtales bygninger. Det fremgår tydeligt af skødet, at der er tale om en grund med ruiner af en tidligere bygning, og senere hen, da Høg sælger sin ejendom, udtaler han⁶, at den »... af mig er bleven opbyggt siden

1. Huset Åbenrå i kort for nedrivningen i 1958.
Til venstre Landemærket, midtfor Åbenrå.

Kiøbenhavns overgaaende ulykkelige Ildebrand da ieg mig den afbrændte Plads, af Anders Pedersen Hvid Slagter haver tilforhandlet d. 27. Aug. 1731 ...« Der skulle således ikke kunne herske tvivl om, at byggegrunden i august 1731 kun var opfyldt af resterne af svineslagterens nedbrændte hus.

Da brændevinsbrænder Høg købte grunden, optog han imidlertid to lån, og af de to pantebreve, han udstedte i den anledning, fremgår det, at grunden er bebygget. Skønt de to pantebreve er udstedt få dage efter skødet, som ikke omtaler bygninger, beskrives bygningerne med visse detaljer i begge pantebreve, men ikke helt på samme måde. I det ene¹, som er dateret den 1. sept. 1731, giver Høg sikkerhed for lånet i en bygning på syv fag, to etager høj beliggende

langs Åbenrå. Ud til Landemærket er bygningen af samme højde, men kun fire fag bred. Ifølge det andet pantebrev¹, som er dateret den 31. august 1731, består ejendommen derimod af et nyopført hus af mur- og bindingsværk i to ctager med syv fag til Åbenrå og otte fag til Landemærket.

Den forskel, der er mellem de to pantebrevs beskrivelser af bygningerne, behøver dog ikke at betyde, at der er tale om bygninger af forskellig størrelse. Af senere beskrivelser af bygningen mod Åbenrå fremgår det, at dens gavl mod Landemærket var fire fag bred. Hvis man tænker sig, at beskrivelsen i pantebrevet af 31. august 1731 omfatter alle fagene mod Landemærket uden hensyn til, at de fire fag hører til Åbenråfløjens gavl, mens beskrivelsen i pantebrevet af 1. september 1731 forbigår gavlens fire fag, fordi de hører til Åbenråfløjen, som allerede er beskrevet, og blot nævner Landemærketfløjens fire fag, er der overensstemmelse mellem de to pantebrevs beskrivelser. De dimensioner, pantebrevene opgiver, svarer til de senere beskrivelser af bygningerne, hvilket jo må betyde, at husene har været opført allerede i 1731, til trods for at skødet, som er udstedt en ugestid tidligere, ikke nævner dem.

Et andet forhold gør sagen yderligere kompliceret. En følge af ildebranden var, at man beordrede oprettet en brandforsikringskasse for københavnske bygninger. Den begyndte sin virksomhed i 1731 under navnet »Kjøbenhavns Brandforsikring« og eksisterer stadig. Det stod husejerne frit for at lade deres ejendomme forsikre i brandforsikringskassen, men alligevel voksede den hurtigt. De fleste benyttede sig af denne mulighed for at sikre sig imod at blive ruineret ved en eventuel ny, stor brand. Når et hus skulle forsikres, blev dets værdi takseret af brandforsikringens vurderingsmænd, og de bygningsbeskrivelser, der blev aflåst ved disse vurderingsforretninger, er af stor værdi for udforskningen af københavnske bygningers historie.

Brændevinsbrænder Høg lod også sit hus forsikre, men det skete tilsyneladende først i 1734. Der er i hvert fald ikke bevaret nogen forsikringspolice, der er tidligere end dette år. I marts 1734² mødtes de to vurderingsmænd med to af brandforsikringens direktører uden-

for huset for at besigtige og vurdere det. De fire herrer gennemgik ejendommen, gav en kort beskrivelse af den og udregnede vurderingssummen til 1600 rigsdaler kurant. Uvist af hvilke årsager, men vel sagtens af økonomiske grunde, lod Høg kun huset forsikre for 1200 rigsdaler, en sum, som han dog allerede året efter forhøjede med 300 til ialt 1500 rigsdaler.

Af beskrivelsen fremgår det, at ejendommen kun består af een bygning, som ligger langs Åbenrå. Det er et bindingsværkshus i to etager og syv fag langt. Over tre af fagene er der en kvist, hvor vides ikke, men den har rimeligvis siddet over de tre midterste fag. Under hele huset var der en grundmuret kælder. Ud til Landemærket var der mellem huset og skellet ind til nabogrunden et plankeværk med port i ind til gårdspladsen. Herinde var der en brønd til beboernes fælles afbenyttelse, og desuden lå der her et langt træskur. Om antallet af værelser i huset oplyses intet, men af kakkelovnenes antal kan man fastslå, at der må have været fem rum, der kunne opvarmes. Husets trappe har rimeligvis altid været i det midterste af de syv fag mod Åbenrå, og på hver side af trappen har der i de to etager været en trefagsstue. Med værelset i kvisten bliver det ialt fem værelser.

Huset langs Landemærket nævnes overhovedet ikke i vurderingsmændenes beskrivelse, og da man må gå ud fra, at beskrivelsen er i overensstemmelse med, hvad de har set, kan de tidligere nævnte pantebrevs beskrivelser kun være rigtige, hvis den bygning, de nævner langs Landemærket, er blevet fjernet, inden taksationen i 1734 fandt sted. At brandtaksationens beskrivelse er korrekt får vi bekræftelse på i en følgende taksation, som blev foretaget i 1737.¹ Det anføres nemlig her udtrykkelig, at den blev foretaget for »... ydermere at eftersee og Vurdere dend Nye Bygning, som dette Huuses Grund siden seneste Vurderings Forretning er bleven forøget med ...«

Denne nye bygning, der også var af bindingsværk, lå ud til Landemærket og var fire fag bred og to etager høj, altså af samme størrelse, som den bygning, der nævnes allerede i 1731.

Forklaringen på disse uoverensstemmelser kan være, at Høg først

har fået skøde på grunden længe efter, at han havde fået huset bygget, og at man har måttet bibeholde skødets oprindelige tekst, selv efter at den ikke længere stemte overens med grundens udseende. At pantebrevens beskrivelser er rigtige, kan næppe betvivles, bl.a. fordi den ene af långiverne er den tidligere ejer af grunden, svineslagteren, som ganske givet har kendt bygningernes beskaffenhed. Det er hans egen datters arv, han låner ud, og den har han sikkert ikke turdet sætte i en bygning, der endnu ikke var opført. Grunden må derfor have været bebygget hele vejen langs begge gader allerede i 1731, men da taksationen fra 1734 kun omtaler Åbenråfløjen, må Landemærketfløjen være blevet nedrevet inden dette tidspunkt, og først i slutningen af 1737 står den bygning, der erstattede den nedrevne, færdig. Denne tolkning forklarer også, hvorfor Landemærketfløjen i alle de følgende taksationer beskrives som en selvstændig bygning, og hvorfor der er et skel mellem Åbenråfløjen og Landemærketfløjen, et skel, der bl.a. viser sig i at vinduespillernes bredde i Åbenråfløjens gavl og i Landemærketfløjen ikke er den samme.

Åbenråfløjen var således den ældste af bygningerne. Den var kerne i det hjørnehus, der blev nedrevet i 1958, og til alt held var det oprindelige inventar bevaret i langt større omfang her, end i resten af ejendommen. De senere udvidelser og ombygninger havde aflejret sig i tykke lag uden om brændevinsbrænderens hus og havde med deres eget tidspræg udvisket bygningens oprindelige udseende, men skjult bag den ændrede facade, dækket af senere opsatte paneler og lofter, stod det gamle hus med sit eget karakteristiske udseende gemt. Furet og hærget af de mange omvæltninger, der var sket i dets mere end 200-årige tilværelse, men alligevel forbavsende velbevaret, trådte det frem i dagens lys ved nedrivningen. Det bliver især dette hus, vi kommer til at beskæftige os med i det følgende.

Brandtaksationen fra 1734 gav os den første mere detaljerede beskrivelse af Åbenråfløjen, men den fortalte intet om bygningens tagform. Da nabohuset, Åbenrå 3, blev nedrevet før Åbenrå 1, blev denne bygnings vestgavl imidlertid blottet. Det viste sig, at den del, der hidrørte fra det ældste hus, havde stået nogenlunde urørt siden husets opførelse. Da man, efter at gavlen var blevet byg-

2. Åbenråslojens gavl under nedrivning. Bindingsværket viser, at huset oprindelig har haft to etager og loft. Til venstre ses den senere opmurede grundmursfacade mod Åbenrå. Derefter følger garlens fire sag, udskudets ene sag og længst til højre sidehusets bagvæg.

get, havde skuret den, så den stod ensartet og glat, kom den oprindelige bygnings proportioner frem ved nedrivningen af nabo-
huset, der hidtil havde dækket den.

Husets størrelse, to etager og loft, svarede til brandtaksationens beskrivelse. Hver etage var opbygget af ca. 7 tommer tykt tømmer og havde i hvert fag løsholter, idet der dog i de yderste fag i hver etage var indsat skråbånd. Gavlen var tilsyneladende fire fag bred, men loftsbjælken i stueetagen gik ubrudt igennem næsten fem fag, hvilket viser, at huset på gårdsiden må have haft enten en udkrøgning eller et udskud på næsten et fag. 1.salens loftsbjælke var kortere. Den er rimeligvis blevet forkortet på et senere tidspunkt. Fodremmens længde kendes ikke. Gavlens øverste del viste, at der ikke har været afhvalmning mod nr.3, og at huset har haft saddeltag. Tagfladerne har dog været brudt, mod gaden af kvisten og mod vest til gården, hvor taget var øget ved hjælp af et spær, der har båret taget over udskuddet. At det har været et udskud, der har omfattet både stueetagen og 1.salen, og ikke en udkrøgning på 1.sal, synes brandtaksationen fra 1756 at vise.¹ Her nævnes nemlig i stueetagen to åbne skorstene og desuden et køkken, der er placeret i en tilbygning på to fag. Huset har altså været fem fag bredt på de to sidste fag mod vest.

Hvordan husets gavl mod Landemærket har set ud på dette tidspunkt vides ikke. Allerede få år efter blev den rimeligvis fuldstændig forandret, men af brandtaksationen fra 1756 fremgår, at der mod Landemærket har været en »staaende Gaul paa 4 Fag«.

Mens Åbenråfløjen i taksationen kaldes et gadehus, er den bygning, Landemærketfløjen, som vi har set blev opført omkring 1737, et sidehus. Denne benævnelse betegner efter tidens sprogbrug en bygning, der er anbragt vinkelret på ejendommens hovedfløj og som regel sammenbygget med denne. At bygningen har været placeret således bekræftes af husets senere bygningshistorie. I den nye bindingsværksbygning mod Landemærket var der port ind til gårdspladsen, og ved siden af porten har der vel været et portkammer. På 1. sal har der rimeligvis været et værelse, som kunne opvarmes med den kakkelovn, som nævnes i taksationen. Ejendommen inde-

holdt nu ialt seks beboelsesrum, der kunne opvarmes, nemlig fem i Åbenråfløjen og et i Landemærketfløjen.

Fra den følgende snes år har vi ingen beskrivelser af huset, men i 1756 anmoder den daværende ejer, tobakspinder Høgild, om at få assurancesummen reguleret, da han har »... gjort adskillige Forandringer og Forbedringer.« Den beskrivelse¹, vurderingsmændene gav af huset ved denne lejlighed, viser, at bygningerne mod de to gader i det ydre er uforandret. De er stadig to etager høje, Åbenråfløjen har syv fag mod Åbenrå og fire fag i gavlen mod Landemærket, og Landemærketfløjen har fire fag. Herudover giver taksationen os vigtige oplysninger om, hvordan husets indvendige indretning har været.

I den grundmurede kælder under Åbenråfløjen var der en stue med bilæggerovn og et køkken med åben skorsten. Desuden var der to rum, hvori der var opstillet to jernpresser, som tobakspinderen rimeligvis har brugt til presning af tobak. I stueetagen var der mod vest en stue med en bilæggerovn, der havde messingfødder og var prydet med messingknopper. Der nævnes intet køkken til denne stue, men da den har bilæggerovn, må der have været aftræk til den store skorsten, der stod i husets vestgavl, og der har rimeligvis været køkkenet i det rum, hvori skorstenen stod. Dette køkken må have været i det udskud, bygningen havde mod gården. Det er i hvert fald tilfældet i 1788, da huset atter beskrives. Stuen mod gården har været på tre fag, ligesom den var, helt til huset blev revet ned, og i det følgende fag, det midterste af de syv fag mod Åbenrå, var der en forstuegang med trappe til 1. sal. På hjørnet var der en butik med disk og hylder, og mod Landemærket en stue med bilæggerovn, som ligeledes var udsmykket med messingknopper. I denne stue var der ind mod gården en alkove og bagved et køkken, hvor husets anden skorsten stod, og hvor der desuden var indrettet et spisekammer. På 1. salen var der to sale, hver med en kakkellovn. I den ene af disse stuer var der en alkove, og til hver af stuerne hørte der et køkken med åben skorsten. Endelig var der i kvisten som hidtil en sal, der vel har omfattet alle kvistens tre fag.

I Landemærketfløjen var der i stueetagen port og desuden et sengekammer med en vindovn. Over porten var der et pakkammer,

og på 1. sal en sal på fire fag med en bilæggerovn og et køkken med spisekammer. Der var således nu i de to bygninger ialt syv rum, der kunne opvarmes ved hjælp af bilægger- eller vindovne.

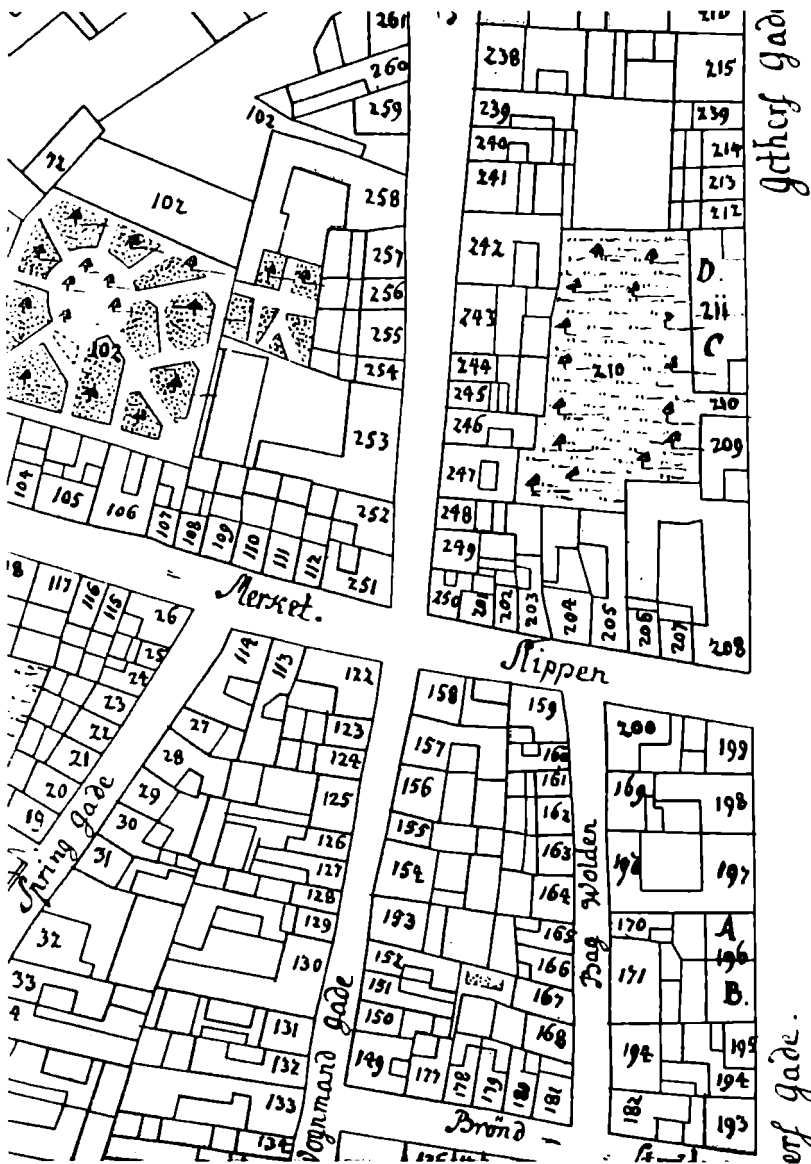
Foruden disse to ældre bygninger nævner brandtaksationen også et tværhus på fire fag med halvtag og tre etager højt. Det var ligesom de to andre bygninger bygget af bindingsværk, der var udmuret med mursten. Gårdspladsen har, efter at de to første bygninger var blevet bygget, været ganske lille, og tværhuset er da også kun fire alen dybt, d.v.s. ca. 2½ m. I dette baghus var der i stueetagen stald og lokum, mens der på 1. sal og på loftet var pakrum.

Betegnelsen tværhus bruges på den tid om en bygning, som ligger parallelt med forhuset, og at baghuset har været placeret således i forhold til Åbenråsløjen bekræftes både af målebogen fra Den generale Opmaaling og af Geddes kvarterkort. Ved nedrivningen bestod ejendommen imidlertid af et forhus, Åbenråsløjen, og to sidehuse, Landemærketfløjen og baghuset. De to sidehuse lå parallelt med hinanden og vinkelret på Åbenråsløjen. Begge sidehuse var nøje forbundet med Åbenråsløjen, idet adgangen til dem skete ad husets eneste trappe og videre gennem Åbenråsløjens værelser.

Det baghus, der omtales i taksationen fra 1756, kan således ikke være det samme, som det, der stod på grunden ved nedrivningen. Hvornår det første baghus er blevet opført kan ikke siges med sikkerhed, men da ejendommen blev solgt i 1739, nævnes det ikke. Derimod er det som nævnt indtegnet i målebogen fra Den generale Opmaaling, som foretoges fra begyndelsen af 1740'erne, men som først blev afleveret i færdig stand den 12. februar 1756.¹ Huset kan således være opført allerede inden 1745, men det er sandsynligvis først opført, kort før taksationen i 1756 fandt sted.

I taksationens beskrivelse af huset omtales hverken trappe eller skorsten. Adgangen til 1. sal og loft må derfor være sket fra Landemærketfløjen, og da begge disse etager blev brugt som pakrum, har det ikke været nødvendigt at have skorsten i bygningen.

I 1756 bestod ejendommen altså af tre bygninger: den ældste, Åbenråsløjen, fra 1731, Landemærketfløjen fra 1737 og baghuset fra ca. 1756.

3. Udsnit af Rosenborg kvarter efter Geddes kvarterkort 1757. Åbenrå 1 ses som nr. 251 på hjørnet af Åbenrå, der går lodret ned fra billedets overkant, og Landemærket, der fortsætter i Slippen. Kortet viser bygningernes oprindelige placering med tørrhuset liggende parallelt med Åbenråstøjen. Nord mod billedets øverste, højre hjørne.

Vurderingsmændene ansatte ejendommens værdi til 2800 rigsdaler, og ejeren lod den forsikre for dette beløb.

Allerede året efter solgte Høgild huset, men desværre indeholder det skøde, der blev udstedt ved denne lejlighed ikke oplysninger, der kan supplere vor viden om bygningernes udseende og indretning på denne tid.¹

I tiden mellem 1757 og 1776 ejedes huset af tobakspinder Rasmus Jørgensen, og heller ikke fra denne periode findes der beskrivelser af bygningerne. Først da ejendommen blev solgt i 1776 til Nils Christensen Fuhr, får vi atter at vide, hvordan den ser ud.² Selv om dette skødes beskrivelse er kortfattet, er den dog af stor værdi for udredningen af bygningshistoriens forskellige faser.

Af skødet ses, at der er sket en del ændringer i Rasmus Jørgensens ejertid. Bygningerne har stadigvæk kun to etager, men mens de tidligere alle var bygget af bindingsværk, består huset ud mod Landemærket nu af fire fag grundmur til gård og gade samt fire fag mur- og bindingsværk, mens Åbenråsløjens syv fag er af mur- og bindingsværk som hidtil. De fire fag grundmur må have udgjort Landemærketfløjens fire sydligste fag, d.v.s. stykket fra Åbenråfløjens gavlen hen til skellet ind til nabogrunden i Landemærket, da man kun på dette stykke overhovedet har en gårdside.

Fuhr, som i 1776 havde givet 2300 rigsdaler for ejendommen, solgte den i 1783 for 3270 rigsdaler. Også dette skødes beskrivelse er meget kortfattet. Tilsyneladende er der ikke sket ændringer siden 1776.³

Den nye ejer var skrædermester Christian Henrich Giese. I de første år, han ejede ejendommen, lod han foretage en større ombygning, og den 8. december 1788 fik han huset vurderet, for at få brandforsikringssummen reguleret. Indtil da havde forsikringssummen siden 1756 uændret været 2800 rigsdaler. Mens de tidligere brandtaksationer har været meget fåmælte, er denne så veltalende, at vi gennem den får et detailleret billede af bygningerne.⁴

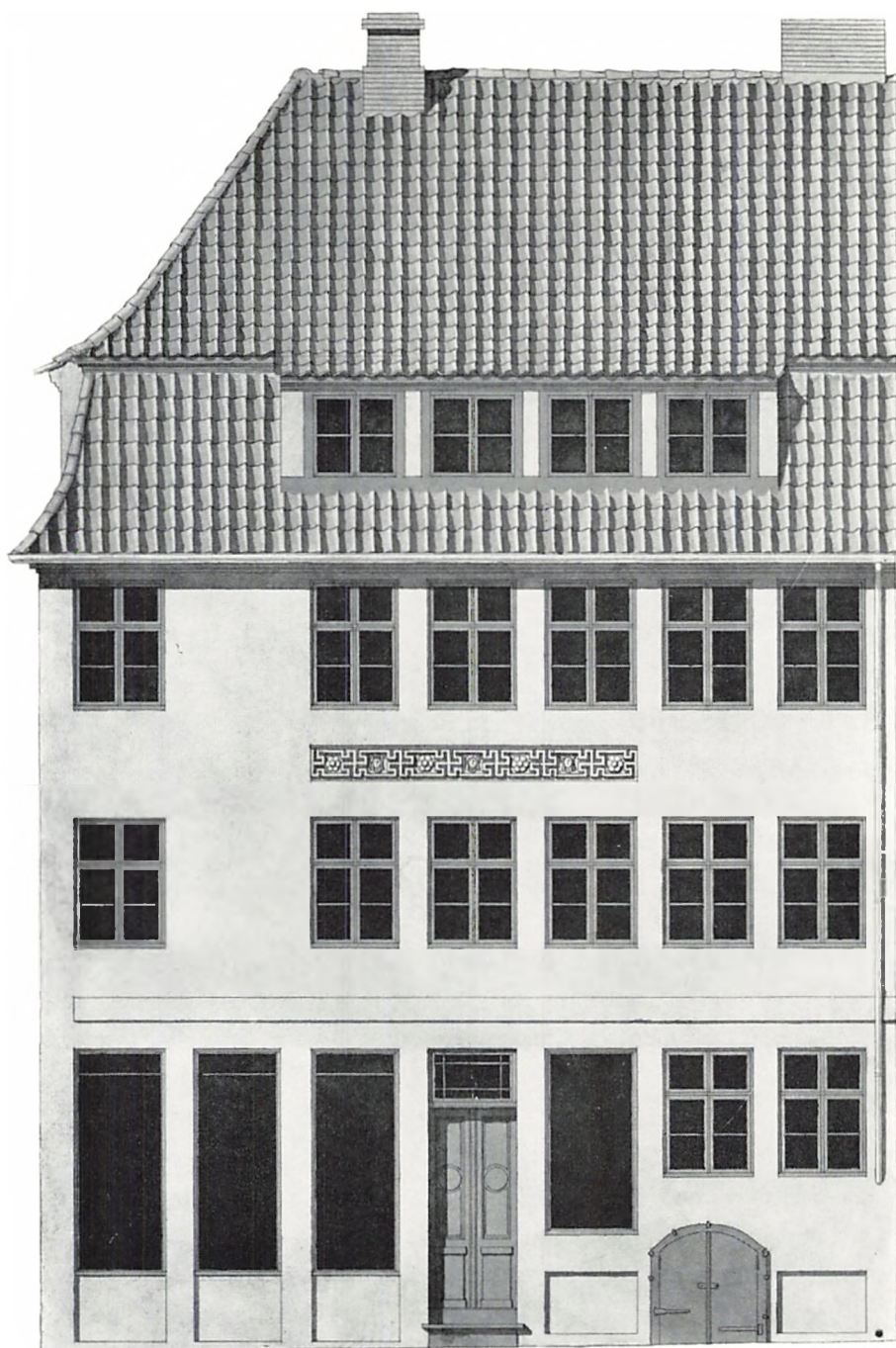
Åbenråfløjen var stadig på de syv fag, som den beholdt helt til nedrivningen, men den havde nu tre etager og gebrokkent tag, d.v.s. mansardtag, hvori der var anbragt tre fabrikvinduer. Desuden var bindingsværket i såvel gavlen mod Landemærket som i

facaden mod Åbenrå blevet erstattet med grundmur. Mens vi ikke tidligere har hørt vinduerne omtalt, får vi nu at vide, at der til gaden er vinduer med engelske rammer og hvidt glas. Denne betegnelse hentyder på denne tid normalt ikke til de engelske skydevinduer, som kun kendes fra ganske få bygninger her hjemme, men derimod til vinduesrammer, der er lavet af træ i modsætning til blyrammer, der tidligere var mest udbredt. De gamle blyrammer med simpelt glas, d.v.s. grønligt, uklart glas i modsætning til hvidt, var bibeholdt ind til gården i Åbenråfløjen, mens både baghuset og Landemærketfløjens gårdside havde engelske rammer med hvidt glas.

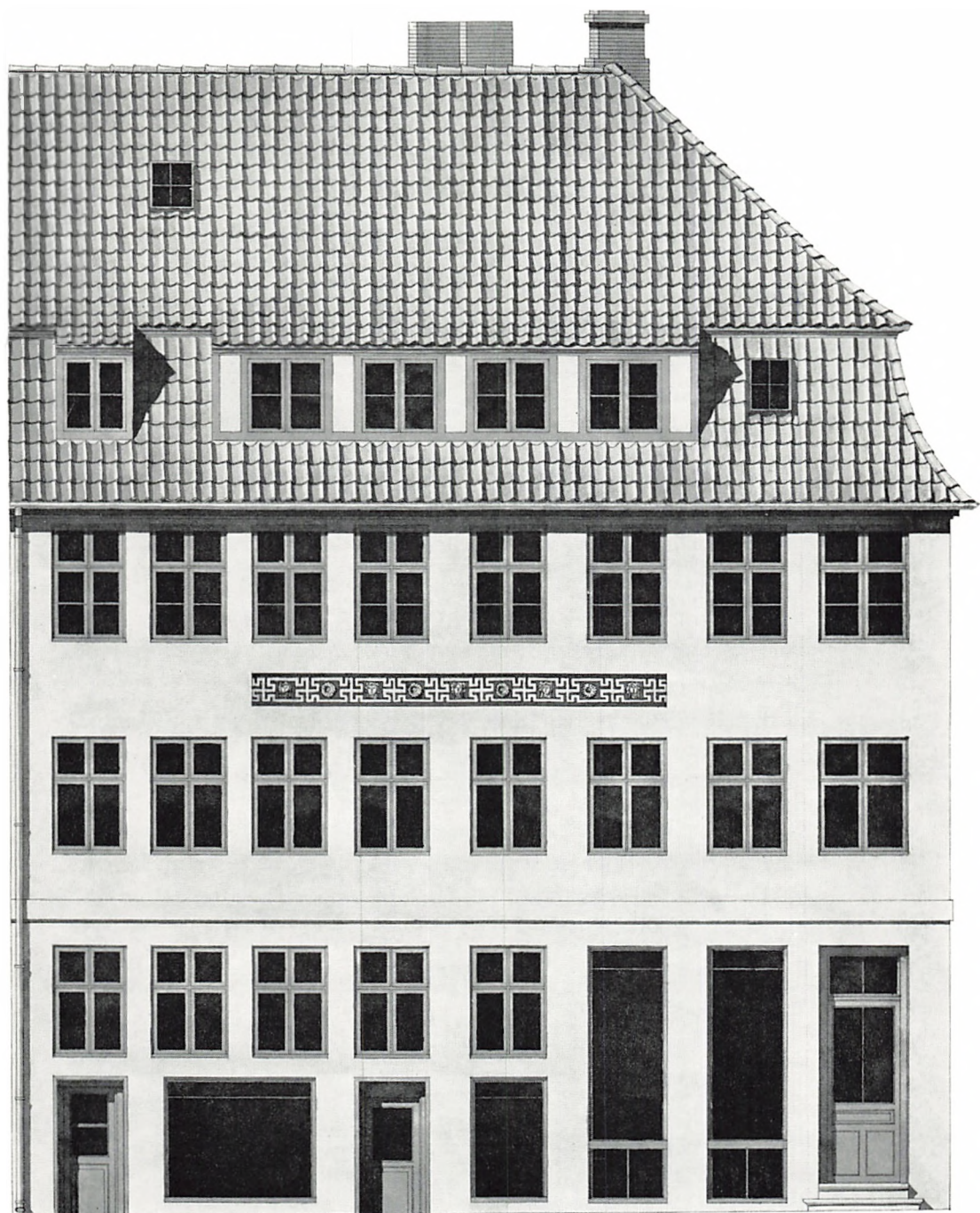
Af taksationen fra 1756 fik vi at vide, at kælderen under Åbenråfløjen blev brugt til beboelse, idet der her var både en stue og et køkken. Dette nævnes ikke i taksationen fra 1788, men da køkkenet genfindes i en taksation fra 1801, kan man formode, at det også har været der i 1788. Kælderen var inddelt i tre afdelinger, og der var nedgang til en af disse fra Åbenrå. Denne nedgang var i andet fag fra vest og var dækket af en tofløjet dør med buet overkant.

I stueetagen på hjørnet var der som tidligere en butik, hvortil der var indgang fra Landemærket. For at komme ind i butikken måtte man passere en udbygning af træ, et af den slags bislag, som strengt taget var ulovlige, men som det tog lang tid at udrydde.¹ Foruden bislaget var der to sæt døre, først de yderste af træ og dernæst et par glasdøre. Butikken optog de tre fag mod Åbenrå, d.v.s. hen til gadedøren, ligesom i husets sidste tid. I det næste fag fulgte så forstuegangen, som var lukket både med en yderdør og en mellemdør. Først når man havde passeret denne, nåede man ind til trappen, der havde to løb i hver etage. På de sidste tre fag i Åbenrå var der som hidtil en stue og bagved denne et køkken.

På 1. sal var der på hjørnet en sal med tre fag vinduer til hver af gaderne. Her stod en dobbelt vindovn, og i modsætning til stuelejligheden mod Åbenrå, der havde træloft, havde 1. salens hjørnestue gipsloft. Bag dette rum var der et sengekammer med en bilæggerovn og et køkken, som foruden sin køkkenindretning havde en vask. At man havde fået vask i lejligheden, betød dog ikke, at man også havde fået indlagt vandledninger på etagerne. Vandet

4. Facade mod Åbenrå 1936. Mål som på planchen over for side 110.

5. Facade mod Landemærket 1936. Mål som på planchen over for side 110.

måtte fortsat hentes ved brønden på gårdspladsen, og vasken kunne kun bruges til udslagning af spildevand, men det var dog et væsentligt fremskridt. Nu kunne man nøjes med at bære vandet op, i hvert fald om sommeren. Afløbsrenderne, der var af træ, lå nemlig uden på muren og frøs derfor hurtigt til om vinteren, så vaskene ikke kunne bruges.

Fra køkkenet var der nu udgang til trappen, der fortsatte opad i det midterste fag. På de sidste tre fag mod Åbenrå var der som hidtil en lejlighed, der ligesom i stueetagen bestod af en stue til garden og et bagvedliggende køkken. Som i det netop omtalte køkken ved hjørnelejligheden var der også her en udslagsvask og en såkaldt retterbænk, d.v.s. et rimeligvis fritstående køkkenbord, hvorunder der var indrettet en slagbænk, så det lille køkkens sparsomme gulvplads kunne udnyttes som soveplads om natten.

Andensalen, som jo var nyere end den del af huset, der hidtil er omtalt, var opdelt på samme måde som 1. salen, og på loftet var der ved hjælp af bindingsværksskullerum afdelt fem kamre, hvoraf et var indrettet til værksted, og som derfor kunne opvarmes ved en vindovn med tromle.

Bygningen langs Landemærket var ligeledes blevet forhøjet, så den nu havde tre etager og gebrokkent tag, og de to bygningers tage gik ud i et. I taget mod Landemærket var der ligesom mod Åbenrå tre fabrikvinduer i mansarden. Mens der ikke tidligere er nævnt nogen kælder under Landemærketfløjen, var der nu kælder under hele denne bygning. Her var der indrettet en høkerbod, en stue og et køkken.

I stueetagen var der et pakkammer, hvortil der var opgang fra forretningen i kælderen.

På 1. sal var der en sal på tre fag, mens det fjerde fag indgik som en del af det værelse, der lå ved siden af hjørnestuen. Det vil sige, at værelset har været på to fag, idet hjørnestuen optog de tre fag og den ovenfor nævnte sal de andre tre fag af facadens ialt otte fag.

På 2. sal var der en sal, der strakte sig over alle Landemærketfløjens fire fag, og ovenover, i mansarden, var der endnu et værelse, som fik lys fra de tidligere nævnte fabrikvinduer.

Allerede i skødet fra 1757 omtales baghuset i modsætning til tidligere som et sidehus. Da beskrivelsen imidlertid begynder med at omtale Landemærketfløjen, er der intet ulogisk i at baghuset kaldes et sidehus, da det jo, som vi har set, lå vinkelret på Landemærketfløjen. I skødet fra 1776 kaldes det atter et sidehus, og da Landemærketfløjen også her er brugt som udgangspunkt for vurderingsmændenes gennemgang af ejendommen, skulle dette, hvis benævnelserne ellers er brugt korrekt, stadigvæk betegne en bygning, der ligger vinkelret på Landemærketfløjen. Der er dog visse ting, der tyder på, at der ikke er tale om den samme bygning i de to skøder. For det første er huset i 1776 kun på tre fag, og ikke som tidligere på fire, men hvad der er vigtigere: stueetagen er af grundmur, og huset har nu kun to etager, mod tidligere tre. Der er altså foretaget en større ombygning af baghuset mellem 1757 og 1776. Det er nærliggende at tænke sig, at det er ved denne lejlighed, at baghuset fra at have været en tilbygning til Landemærketfløjen er blevet flyttet og sammenbygget med Åbenråfløjen som et sidehus til denne. Her ved havde baghuset fået den placering, som det havde ved nedrivningen. Om baghuset er opført i det ovenfor nævnte tidsinterval kan dog ikke siges med sikkerhed. Skødet fra 1776 oplyser, at der i baghuset på 1. sal er indrettet et sovekammer, som formodentlig ikke har kunnet opvarmes. Der er derfor intet i vejen for, at der kan være tale om det ældste baghus, som jo ikke havde skorsten. Hvis beskrivelsen gælder det ældste baghus, har man altså omkring 1756 opført huset af bindingsværk, ombygget det i tiden inden 1776, så det fik grundmur i underste etage, nedrevet det inden 1788 og derefter opført et nyt baghus, som omtrent har samme mål og indretning som det gamle.

I taksationen fra 1788 oplyses, at baghuset ligger som sidehus til Åbenråfløjen, at det har samme højde, som de to bygninger til gaden, nemlig tre etager og loft, men det afgørende er, at der nu både på 1. og 2. sal er et værelse med en vindovn. Installering af kakkellovne i baghuset kunne let lade sig gøre, efter at det var flyttet og bygget sammen med Åbenråfløjen, fordi ovnene ved et afstræksrør kunne sættes i forbindelse med skorstenen, der stod tæt ved i vest-

gavlén. I den tid da baghuset lå vinkelret på Landemærketfløjen, ville man ikke have kunnet skaffe aftræk til vindovnene, uden at føre rørene gennem to af Landemærketfløjens stuer, hvilket trods tidligere tiders letsindige omgang med ild, aftræksrør og skorstene vist nok må anses for at være uigennemførligt.

Ved nedrivningen kragede baghusets øvre etager $\frac{1}{2}$ alén ud over stueetagen, et forhold, som ganske vist ikke nævnes i 1788-taksationen, men først omtales i den følgende taksation fra 1801. Da baghuset imidlertid i 1801 betegnes som et »gammelt Sidehus«, kan det ikke være opført de nærmeste år før 1801, og da det desuden i 1788 er indrettet fuldstændig som i 1801, tyder alt på, at det baghus, der blev nedrevet i 1958 var opført i hvert fald før 1788 og måske endda et godt stykke tid før dette år.

Den ombygning af ejendommen, som her er beskrevet, var omfattende. Ikke blot var bygningerne blevet forhøjet med en etage og tagetagen ombygget, så den kunne udnyttes til beboelse, men murene mod gaderne havde man nu gjort solidere ved at ombytte deres bindingsværk med grundmur fra kælder til taggesims. Åbenråfløjens gårdside og baghusets væg mod gården var derimod fortsat af bindingsværk. Mens Åbenråfløjens stolper hver for sig kun spændte over een etage, gik baghusets stolper ubrudt igennem de to øverste etager. Også indvendig var bygningerne blevet helt omkalfatret, idet alle værelser med undtagelse af stuelejligheden i Åbenrå havde fået gipslofter og panelerede vægge.

Det er ikke lykkedes at efterspore, hvem der har ledet ombygningen. Det vides således ikke, om der har været en arkitekt med i spillet, eller om det var en dygtig håndværksmester, der gav huset det udseende, som det bevarede næsten uændret til nedrivningen. Dette træk er ikke usædvanligt i datidens byggeri. Mange af husene i den indre by står i dag som et udtryk for det anonyme københavnske håndværks høje standard i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede.

Den følgende brandtaksation, der er fra den 19. august 1801, og som er meget udførlig, fortæller, at husets facader er blevet udsmykket på forskellig måde.¹ Over stueetagen var der nu en muret ge-

6. Åbenrå 1 set fra gården til Landemærket 35. Til venstre ses Åbenrå 3, i midten bagvej og gavl af Åbenrå 1's sidehus.

sims, og over 1.salens vinduer var der en fordybning, »... hvori er anbragt Alagrek og Rosetter«. Denne forsiring spændte over tre fag mod Åbenrå og over fire fag til Landemærket. Ved disse ændringer i facadens udseende blev de gamle spor, af at ejendommen oprindeligt bestod af to gadehuse, næsten udvisket.

Under taget var der til gaden tagrender af træ. De var forsynet med sparrehoveder, og afløbet skete gennem to nedløbsrør af blik. Også til gården var der en tagrende, hvis trænedløbsrør havde til- løb fra køkkenvaskene.

Åbenråslojens indretning er ændret lidt i forhold til tidligere. I kælderen er der nu ikke mere nogen stue, men det tidligere nævnte

køkken er der stadigvæk. Der er blevet anlagt en trappe mellem kælderen og stueetagen, da man jo ellers ikke kunne benytte køkkenet i kælderen. Endelig får vi at vide, at der er en nedgang til kælderen fra gården.

I stueetagen er der stadig butik på hjørnet. Den har tre fag mod Åbenrå og to fag mod Landemærket. Vi får yderligere at vide, at der er skodder for vinduerne, og at der ved siden af butikken mod Landemærket er en stue på to fag. Resten af Åbenråfløjen er inddelt som hidtil. Om forstuen i det midterste fag oplyses, at der over gadedøren er et vindue, at der er nedgang til gården fra forstuen ad fire trin af træ, og at der under loftet er anbragt et hængeskab. Trappen har to løb med udskåret gelænder, og loftet er paneleret mens væggene er hvidkalkede. Alle de her beskrevne ting fandtes endnu ved nedrivningen.

Landemærketfløjen har i kælderetagen som hidtil en butik med nedgang fra gaden. Ligesom ved hjørnebutikken var der også her et skur over indgangsdøren, som desuden havde en indvendig glasfyldingsdør. I kælderbutikken var der hvide vægge, malet loft og bræddegulv, og inventaret bestod af en disk med seks skuffer. Fra butikken var der en indvendig trappe til stueetagen. Ved siden af butikken, der kun optog et fag, var der en stue på tre fag. I væggen mellem stuen og butikken var der et vindue, så man fra stuen kunne se ud i butikken og følge med i, hvad der skete der. Stuen havde malet loft og malede paneler på væggene, og den kunne opvarmes med en bilæggerovn, der stod på to messingsfødder og var udsmykket med seks messingknopper, som man kunne varme fingre på. For vinduerne var der udvendige skodder. I resten af kælderen var der tre rum, der havde brolagt gulv.

I stueetagen var der som nævnt butik på hjørnet i to fag og et værelse i to fag, mens resten, fire fag, udgjorde et værelse.

Landemærketfløjens 1.sal udgjorde som tidligere et rum, der havde høvlet loft og hvide vægge. Derimod var den tidligere nævnte sal på fire fag på 2.sal ændret, så den kun var på tre fag. Det ene fag indgik med faget ved siden af hjørnestuen i et tofagskammer.

Om tagetagen under det gebrokkne tag får vi at vide, at der mod

Åbenrå er et værelse, som omfatter de tre fabrikvinduer, og at der på hver side af dette værelse er et kammer. Bag de tre værelser var der en gang, hvor trappen var opført. Mod Landemærket var der ligeledes et værelse med tre fabrikvinduer. Ligesom Åbenråfløjens er dette værelse paneleret, og det har gipsloft, hvidkalkede vægge og en vindovn. Ind til gården var der endnu to kamre, som havde høvede lofter og hvide vægge. Loftet øverst oppe var delt med bræddewægge i tre dele.

Baghusets placering på grunden belyses af en grundtegning i bygningsafgiftsprotokollen fra ca. 1802.¹ Den viser bygningen liggende langs vestskellet, vinkelret på Åbenråfløjen, og samtidig antyder tegningen, at bygningen ikke har været lige bred i alle etager. Dette er som tidligere nævnt også bemærket i taksationen, der oplyser, at den grundmurede stueetage var 3½ alen bred, mens de øvrige etager var fire alen brede, og at bygningen således har haft udkrægning mod gårdspladsen, et træk, der var bevaret helt til nedrivningen fandt sted. Stueetagens indretning var som hidtil. Både på 1. og 2. sal var der et værelse med gipsloft og panelerede vægge.

Den næste beskrivelse af huset fremkom i 1816, da det efter forskrifterne skulle omvurderes.² I kælderetagen er der ikke foretaget ændringer. Derimod er butikken i stueetagen på hjørnet blevet gjort større, idet den nu har tre vinduer til hver af gaderne. Der er opsat reoler med 98 skuffer på væggene, og desuden er der to glaskabe og en disk med 24 skuffer. Det ene fag, der var lagt til butikken, var taget fra værelset mod Landemærket, der nu var på kun et fag. Resten af huset var uændret.

Fra 1816 og lang tid fremover skete der kun mindre ændringer i husets indretning. I midten af det 19. århundrede stod huset stort set, som det havde gjort 40 år tidligere. Hvad det ydre angår, skete der dog en ændring, idet facaderne blev oliemalet. Dette nævnes første gang i taksationen fra 1857. Ved nedrivningen bar facaden endnu rester af oliemalingen. Malingen var nu stærkt afskallet, hvilket afslørede, at de fleste af lagene havde været grå, dog med et enkelt gulligt ind imellem.

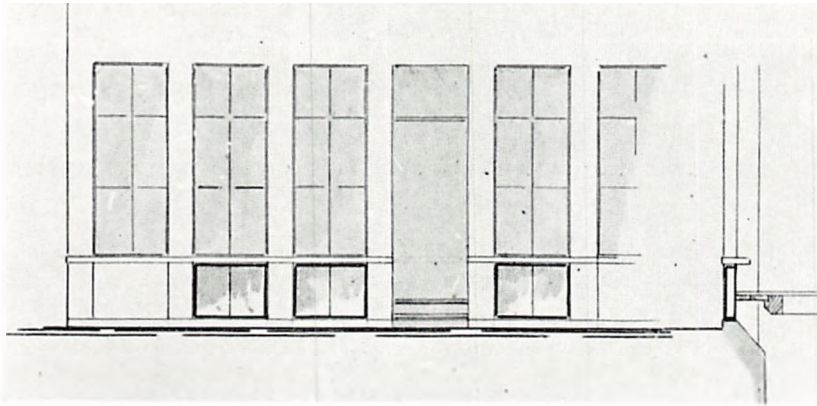
Da huset blev revet ned, var det midterste vindue i hjørnestuerne

på 1. og 2. sal mod Åbenrå muret til. Det vides ikke, hvornår dette er sket. Det nævnes ingen steder, men af et skifte fra 1805 ses, at der på dette tidspunkt var seks vinduer i hjørnestuen på 1. sal, mens en tegning fra 1883 viser, at vinduerne i hvert fald da har været blindet.¹ Tilmuringen af 1. sals vinduet må således være sket mellem 1805 og 1883. Ved hjælp af et skifte fra 1834, kan det fastslås, at 2. sals vinduet endnu på dette tidspunkt var i brug. Da tilmuringen rimeligvis er sket samtidig både på 1. og 2. sal, må den være foretaget mellem 1834 og 1883.

Så sent som i 1838 nævnes, at huset havde trætagrender med sparrehoveder til gaden.² Mens baghuset endnu ved nedrivningen havde sin gamle trætagrende i behold, var der på de to andre bygninger opsat tagrender af zink, og gesimsen var muret. Dette må være sket i tiden mellem 1838 og 1853, da huset i taksationen fra sidstnævnte år har tagrender af zink. Aflobet foregik dog stadigvæk ad render, der sad udvendig på muren.³

Derimod var det gamle sternbrædt, d.v.s. gesimsen mellem det gebroknede tags stejle og mindre stejle del, fra før 1788 bevaret næsten intakt. Taget var dækket af røde teglsten, og i mansarden var der helt til nedrivningen både mod Åbenrå og mod Landemærket fire fag fabriksvinduer, og mod Landemærket desuden en selvstændig kvist på et fag. Af bygningsdirektoratets arkiv fremgår, at tilladelse til opsætning af denne kvist er givet i 1860.

I midten af det 19. århundrede havde hjørnebutikken kun to fag ud mod Landemærket, men i 1870'erne havde den atter tre fag til hver af gaderne, og denne opdeling ændredes ikke siden. Indgangen til butikken var i Landemærket i faget nærmest hjørnet. Om den altid har været anbragt i dette fag, vides ikke, men allerede i 1788 er indgangen til butikken fra Landemærket, og sandsynligvis har den også været her allerede før den tid. Ved nedrivningen var butikkens fem vinduer ca. 2,5 m høje. Denne størrelse fik vinduerne i 1870. Af en tegning fra 1871 fremgår det, at de store vinduer hver har seks ruder med smalle sprosser.⁴ Dette var senere blevet ændret, så hvert vindue ved nedrivningen havde en stor rude med en smal trækrude foroven.

7. Åbenråfløjens stueetage med 6-rudede vinduer. Efter tegning fra 1871.

Af tegningen fra 1871 ses desuden, at i hvert fald de to af de tre vinduer i stuen mod vest også har vinduer, der er ca. 2.5 m høje. Hvis tegningen er korrekt, må vinduerne være blevet ændret senere. Ved nedrivningen var stuens tre vinduer alle lige store, ca. 1.6 m høje, men af opmålingen fra 1936 ses, at det ene vindue på dette tidspunkt var større end de to andre, men mindre end hjørnebutikens. Af bygningsdirektoratets arkivalier ses, at ejeren i 1883 søgte om at måtte gøre stuens vinduer større, men tilladelse hertil blev ikke givet ved den lejlighed.

Imod Landemærket var der ved nedrivningen to nedgange til kælderbutikken. Nedgangen længst til venstre var den oprindelige, mens den anden, der sad i fjerde fag fra venstre, blev lavet i 1931. I kældervinduerne var indsat store ruder. Dette var sket i 1883, da der indrettedes høkerbod i de to fag og en stue i de to andre. Fra disse rum var der nedgang til et køkken, som lå under Åbenråfløjens gavl, d.v.s. under hjørnebutikken. Til gengæld måtte man for at komme fra hjørnebutikken til værelset ved siden af denne mod Landemærket gå op ad tre trin. Den trappe, der fra tidligere tid førte fra kælderen mod Landemærket til stueetagen, blev i 1880erne forlænget så den nu fortsatte til 1. sal.

I 1850erne blev der i gården bygget et skur, som indrettedes til lokum og hønsehus, så man nu kunne udnytte baghusets stueetage

til andet formål. Det, der ændrede husets funktioner mest, var installation af gas og vand. I taksationen fra 1872 oplyses, at der var vandhane i alle husets køkkener, mens der var indlagt gasledninger i kælder- og stueetagen.¹ Da der samtidig nævnes skorstene i køkkenerne, og gasledningerne kun omtales i forbindelse med stuerne, har gassen været beregnet til belysning og ikke til husholdningsbrug. Endnu i 1901 var der komfurer i køkkenerne.² Ved nedrivningen var de bevaret i flere af køkkenerne, men i husets sidste tid blev de kun brugt som bord for gasapparaterne. Da vandledningerne blev ført op i køkkenerne, erstattedes brønden i gården samtidig med en vandpost. Der gik derimod lang tid, før det rindende vand udnyttedes til indretning af w.c.-er. Helt til 1939 var der endnu gammeldags retirader i det ene hjørne af gården. Først derefter blev der installeret w.c.-er, men stadigvæk i gården. Gothersgades elektricitetsværk, der blev taget i brug i 1892, ligger lige i nærheden af Åbenrå, men alligevel var der endnu i 1901 ikke installeret elektricitet i huset.

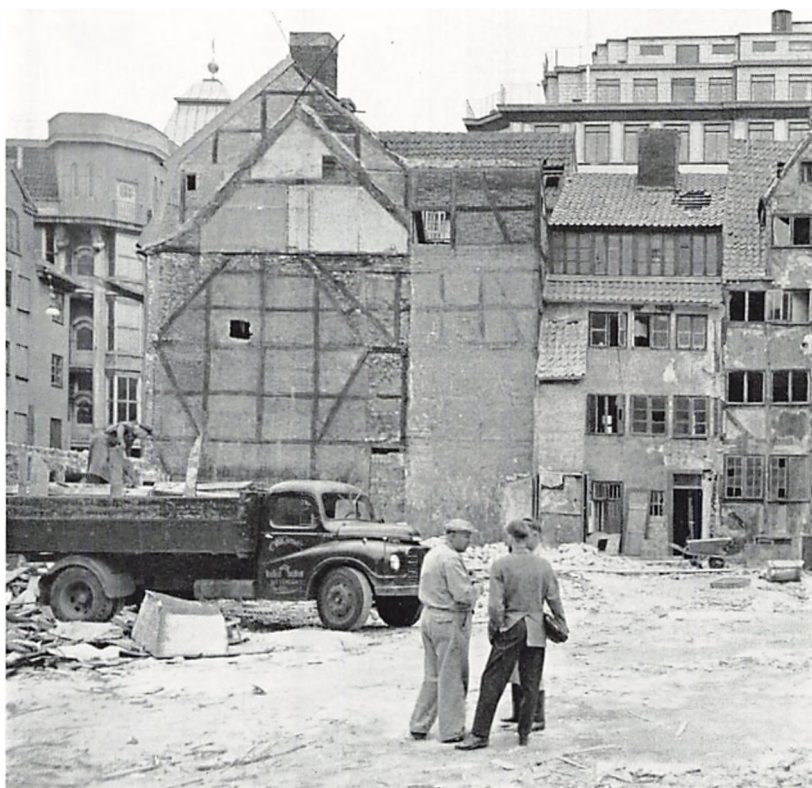
Huset var fra 1870erne udnyttet fuldt ud til beboelse, idet der i loftsetagen både i bygningerne mod gaden og i baghuset var indrettet lejligheder.

Fra 1870erne til nedrivningen skete der ikke større ændringer i husets indretning, bortset fra de allerede nævnte, og til trods for de dybe indgreb, der var blevet foretaget i husets konstruktioner og indretning gennem tiden, var store dele af inventaret fra opførelses-tiden bevaret. Beskrivelsen af disse bygningsdeles fremdragelse og redning samt den arkæologiske undersøgelse af dem vil blive givet i kapitlet om undersøgelserne af de bevarede genstande, der nu opbevares på Nationalmuseet.

Undersøgelserne

Undersøgelserne i huset foregik under alt andet end gunstige vilkår. Vanskelighederne ved undersøgelser i saneringsramte bygninger består dels i at beboerne som regel først flytter ud, når entreprenørerne påbegynder nedrivningen, dels i at man ikke på forhånd kan vide noget om, hvor meget af det gamle inventar, der er bevaret. Da næsten alle beboerne i dette tilfælde blev boende i lejlighederne lige til sidste øjeblik, bl.a. vel fordi man havde vanskeligt ved at anvise dem andre lejligheder, var mulighederne for at foretage undersøgelser inde i bygningerne meget begrænset. Efterhånden som lejlighederne blev tomme snart her, snart der, begyndte undersøgelserne rundt om i huset. Arbejdet hindredes dog i nogen grad dels af subsistensløse, som tog ophold i de ledige rum, dels af nysgerrige og »historisk« interesserede, som viste en så voldsom interesse for de ting, der kom frem ved undersøgelserne, at de ikke nøjedes med at se, men simpelthen fjernede dele af inventaret eller ved hærværk ødelagde de fremdragne resultater. Afslåsning af rummene var resultatløs. Synet af hængelåse anbragt for dørene syntes snarere at stimulere end at hæmme lysten til at komme ind i rummene. Både af disse grunde og på grund af de uheldige vejrforhold måtte der derfor handles hurtigt.

Allerede ved en første gennemgang af de atten bygninger, der skulle nedrives, stod det klart, at man især måtte have opmærksomheden rettet imod huset på hjørnet af Åbenrå og Landemærket. Ingen kunne imidlertid på dette tidlige tidspunkt forudse, at der var bevaret så meget af husets oprindelige inventar, som den fortsatte undersøgelse afslørede. I første omgang konstateredes, at det gamle træværk sad velbevaret på trappen og i flere af værelserne i fløjen mod Åbenrå. Efterhånden som undersøgelserne skred frem ved fjernelse af nyere træværk, nedhugning af gipslofter og nedtagning af nyere tapeter og væglærreder, afslørede det, at huset indeholdt ting af usædvanlig kulturhistorisk interesse.

8. Åbenrå i set fra tomten i Åbenrå. Gavlen viser, at huset er blevet forhöjet. Til højre ses sidehusets bagvæg og over dets tagryg skimtes Landemærkefløjens tag. Længst til højre gårdsiden af Landemærket 35 og 33.

Samtidig med at Nationalmuseets undersøgelser påbegyndtes, var entreprenørens arbejdsfolk også gået i gang med deres »undersøgelse« af bygningerne. I løbet af kort tid havde man fjernet tagstenene og fortsatte med nedbrydning af tagkonstruktionen. Inde i huset havde Nationalmuseets konservatorer i mellemtiden fundet frem til flere af rummets oprindelige dekorerede lofter og malede vægdekorationer, som på grund af tagets fjernelse nu stod udsat for vind og vejr.

Man havde på dette tidspunkt besluttet, at bringe lofter, vægdekorationer, tapeter og prøver af træværket til museet, men på grund af fremgangsmåden ved nedrivningen kunne de fleste af disse genstande først fjernes, da nedrivningsmandskabet var nået

9. Åbenråflojens 2. sal set indefra. De skrånstillede sikkerhedsskærme samlede regnvandet, som lob ned gennem gulvet. Med gryder og blikdåser søgte man at opfange en del af vandet.

ned i den højde, hvori genstandene sad. Nedrivningen foregik nemlig etage for etage for at undgå, at de nedrevne bygningsdele faldt ud på gaderne, og for at man kunne udnytte de enkelte etagers gulve som arbejdsplads under nedbrydningen af væggene. Dette indebar, at de fremdragne dekorede lofter, som var malet på undersiden af gulvbrædderne i etagen ovenover, brugtes som kørebane for arbejdernes trillebøre, og at de udsattes for voldsomme rystelser, hver gang en af væggene væltedes ind i huset. Hver gang et murstykke blev brudt ned, faldt det med hele sin vægt på bræddegulvet, og dekorationerne dækkedes med støv og kalk, der stod i store, gulsorte skyer om bygningerne.

10. Åbenråføjens gavl og facade under nedrivning. Plankerne til understøttelse af sikkerhedsskærmene er anbragt.

Situationen tilspidsedes, da et voldsomt regnskyl brød løs. Gennem mere end tre dage fossede vandet ned, og da huset var uden tag, strømmede regnvandet som en sort flod ned gennem huset og gennemblødte alt. For at undgå at nedbrudte bygningsdele styrtede ned på gaderne, var der ud gennem gadevinduerne anbragt store, skråtstillede skærme af træ. Under regnvejret samlede disse skærme vandet, der faldt uden for huset, hvorved vandfloden inde i huset fik forøget tilløb. Da man på grund af den ovenfor omtalte fremgangsmåde endnu ikke kunne fjerne lofterne, måtte man på interimistisk vis søge at hindre den værste strøm i at gennemvæde dekorationerne. Forholdsreglerne var nødtørftige, idet man ved hjælp af pottes, gryder og blikdåser opstillet under de skrå træskærme søgte at opfange så meget af vandet som muligt.

Endelig nåede nedrivningen ned i den højde, hvori dekorationerne sad, og da man af entreprenøren havde fået underretning om, at huset umiddelbart efter pinsen 1958 ville blive jævnet med jorden, måtte museets mandskab rykke ud og fjerne det, man ønskede bragt til museet, i pinsedagene. Arbejdet med at nedtage de

dyngvåde loftsbrædder, hvis dekorationer nu ikke kunne berøres, uden at de smittede af, tilendebragtes i løbet af een dag og med så stor dygtighed, at lofterne og de øvrige hjembragte genstande i dag opbevares på Nationalmuseet i særdeles velbevaret stand.

Undersøgelserarbejdet lettedes ved at der allerede forelå en grundig opmåling af bygningerne.¹ Denne opmåling var foretaget i 1936 af de daværende elever ved Kunstakademiets arkitektskole Poul Møller, Peter Sandholt og Chr. Surlykke. Opmålingstegningerne var af så høj kvalitet og omfattede så store dele af bygningerne, at man ikke fandt det nødvendigt påny at opmåle dem rent bortset fra, at tidsnøden ikke ville have tilladt en særlig grundig opmåling.

Undersøgelserne viste hurtigt, at Åbenråfløjen på een gang var den ældste del af ejendommen og samtidig den del, der havde fået lov til at beholde mest af det gamle inventar. Efterhånden som undersøgelsen skred frem, blev rummene fotograferet og beskrevet, ligesom alt, hvad der kunne fjernes fra bygningerne, blev bragt til museet. Under nedrivningen var der kun tid til at foretage nødtørftige undersøgelser af genstandene, og de beskrivelser af fundforholdene og fundene, som vil blive givet i det følgende, hviler på videregående undersøgelser, som blev foretaget længe efter, at bygningerne var blevet jævnet med jorden. Denne udsættelse af den endelige undersøgelse af de hjembragte genstande bevirkede, at det var muligt at anvende undersøgelsesmetoder, som endnu ikke var udarbejdet, da huset blev revet ned.

Stuelejligheden i Åbenrå

Husets eneste indgangsdør var i det midterste fag i Åbenrå. Efter at den port, der oprindeligt havde været i Landemærketfløjen, i tiden omkring 1788 var blevet erstattet af kælderbutikken og værelset i stueetagen, måtte man gå ind gennem forstuegangen i Åbenrå for at komme ind på den snævre gårdsplads. I forstuegangens venstre side førte trappen op til de øvre etager, og for at komme ind i værelset i baghuset måtte man igennem gadestuen mod Åbenrå og dens køkken. Til Landemærketfløjens fjerneste værelse

skete adgangen fra trappen gennem hjørnestuen og derfra videre gennem tofagsværelset ved siden af hjørnestuen.

Efter at have passeret den tofløjede gadedør i Louis Seize-stil ad to udvendige og tre indvendige trappetrin befandt man sig i forstuegangens stueetage. Fortsatte man lige ud gennem gangen, kom man ad fire trin ned i gården, hvor man lige foran sig havde retiradeskuret og skraldebøtten.

Lige til højre for forstuegangens tre indvendige trin førte en dør ind til stueejligheden. Ved nedrivningen havde dens trefagsstue mod Åbenrå stadig træloft og panelerede vægge, en indretning, der stammede fra tiden før 1756, idet brandtaksationen fra dette år oplyser, at rummets vægge og loft er paneleret og malet.

Denne stue var det eneste af alle ejendommens værelser, der ikke havde gipsloft. Allerede ved ombygningen i 1788 var de gamle bjælkelofter i husets øvrige beboelsesrum blevet udskiftet. Man slog forskallingsbrædder fast på bjælkernes underkant og forsynede bræddernes underside med et lag strå for at få gipsen til at binde til loftsfladen. Dette skete imidlertid ikke i stueejligheden. Her nøjedes man med at slå brædder på bjælkerne, så man i stedet for det tidligere åbne bjælkeloft fik en stor loftsflade af træ. Samtidig dækkede man væggenes puds med glat panelværk fra gulv til loft.

På grund af den presserende nedrivning var der ikke tid til at foretage en grundigere undersøgelse af panelloftet og -væggene på stedet. Man måtte i første omgang nøjes med en prøveafdækning af malingslagene. Den viste, at både loft og vægge under de nyere, ensfarvede lag havde flere lag malede dekorationer. Hele paneleeringen bragtes derfor til museet.¹

Efter at panelloftet var fjernet, kom en del af stuens oprindelige bjælkeloft til syne.² Foruden loftsbjælkerne var bevaret syv af loftsbrædderne, som lå side om side på tværs af stuen fra væggen mod køkkenet i retning hen mod vinduesvæggen. Bjælkerne var ca. 14 cm brede (5½ tomme) og 18 cm høje (ca. 7 tommer), og afstanden mellem de to midterste bjælker, der gik fra vinduesvæggen og fortsatte gennem væggen mod køkkenet, var 119 cm (knap 2 alen). De syv loftsbrædder var 2½ cm tykke (1 tomme) og vari-

11. Stuelejligheden i Åbenrå. Panneloft og -vægge under nedtagning. Det oprindelige, marmorede bjælkeloft sad skjult under det senere opsatte panneloft.

crede i bredde fra 21 til 27 cm (8-10½ tomme). Det brædt, der lå nærmest vinduesvæggen, var 3.83 m langt, mens det, der lå langs væggen mod køkkenet, kun målte 3.34 m. Disse mål angiver således omtrentligt stueens bredde på de to steder. Grunden til at rum-

met var smallere ind mod køkkenet end ved vinduerne var, at væggen mod trappen på et eller andet tidspunkt var blevet rykket et stykke ind i stuen. Ved flytningen af væggen var loftet samtidig blevet forskåret. Denne ændring af stuen og trappegangen skal jeg senere vende tilbage til.

Efter at panelloftet var blevet sat op i tiden før 1756, havde det oprindelige bjælkeloft siddet skjult, indtil det ved nedrivningen blev fremdraget af konservatorerne. De syv loftsbrædder var med en kalk- eller limfarve marmoreret med årer i rød jordfarve og lys okker på grå bund. Også loftsbjælkerne var marmoreret i disse farver på fladerne, mens de på de profilerede kanter bar en rød staffering.

Marmoreringen på brædderne var velbevaret. Efter afrensning og konservering stod farverne klart og skarpt. Kun på et sted manglede bemalingen. Ud mod væggen til trappen var der langs kanten af det 6. brædt, 126 cm fra væggen mod køkkenet, en ubemalet stribe, som var 110 cm lang og ca. 15 cm bred. Da brættet aldrig har været bemalet på dette sted, må denne stribe tolkes som spor af en skillevæg fra husets opførelsestid. Inden væggen mod trappen blev ændret, har denne skillevæg sandsynligvis været noget længere end de 110 cm, som den ubemaledede stribe viser. I dette hjørne af stuen var væggen mod køkkenet stærkt forstyrret, men da den oprindelige dekoration, der var malet direkte på væggenes puds, var bevaret over og til højre for døren på denne væg, må man formode, at den oprindelige væg har stået på samme sted, som den nyere væg. Det rum, der i så fald har været i hjørnet mod trappen og køkkenet, har da været 126 cm langt og ca. 120 cm bredt. Brandtaktionerne fra husets første tid siger intet om stuens indretning, og allerede inden stuen atter beskrives i 1756, er skillevæggen fjernet, og det tidligere nævnte panelloft sat op. Selv om den tids sengesteder var kortere end vor tids senge, må en længde på kun 126 cm vistnok anses for at være for kort til, at sporene kan hidrøre fra en alkov. Det er mere sandsynligt, at de stammer fra et fast skab.

Da panelbrædderne fjernedes fra væggene, trådte stuens gamle bindingsværksvægge frem i dagens lys. De var som vanligt opdelt i store, rektangulære felter af stolper og løsholter. Tavlene mellem

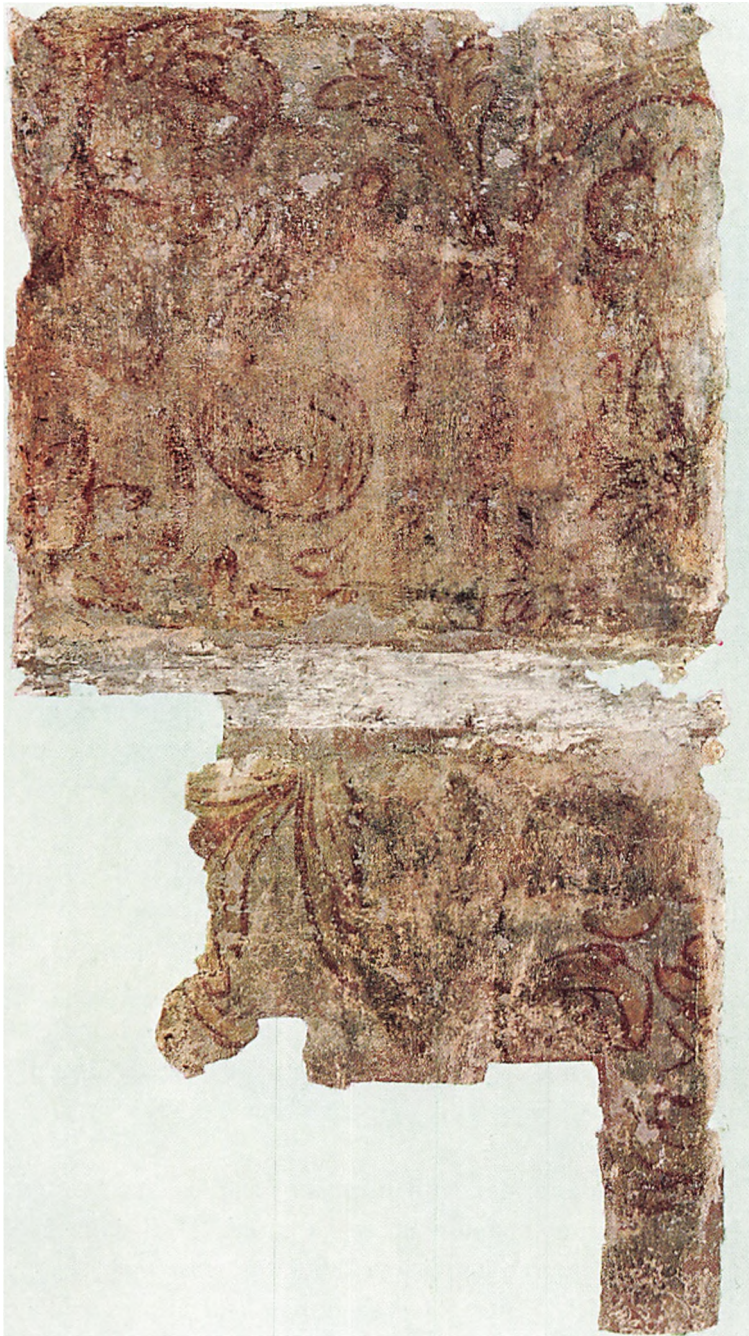
12. Stueejligheden i Åbenrå. Af det marmorerede loft var foruden bjælkerne bevaret syv brædder. På det afrensede felt over døren til kokkenet fandtes den ældste vægdekoration, der var malet på væggens pudslag.

bindingsværkets tømmer var udmuret med mursten, og både tavl og tømmer var dækket af et pudslag, så den enkelte væg udgjorde een stor, plan flade. Væggens pudslag var dækket af flere hvide kalklag, som man med års mellemrum havde påstrøget. Inden panelerne blev sat op, har væggene altså stået hvidkalkede. Denne hvidtning gik på stykket mellem bjælkerne helt op til loftet.

En prøveafdækning viste, at der under de hvide kalklag sad en dekoration malet i limfarveteknik. Dekorationen var bevaret flere steder på stuens vægge, og det besluttedes, at søge at bevare dele af disse dekorationer ved at trække dem af væggene. Mens man tidligere i sådanne tilfælde havde benyttet den fremgangsmåde, at man lag for lag frigjorde den inderste og ældste dekoration, forsøgte man i dette tilfælde en anden udvej for at spare tid. Ved undersøgelsen af lagene blev man klar over, at der var mulighed for at spalte lagene ved to aftrækninger. De nyere lag, hvidtningerne, blev derfor fjernet på een gang ved een aftrækning, hvorefter det

13. Stuejægheden i Åbenrå. Vestvæggen ældste dekoration efter at de yngre kalklag er trukket af. Modstående side: 14. Stuejægheden i Åbenrå. Vestvæggen ældste dekoration efter afstrækningen.

ældste lag med dekorationerne blev trukket af ved anden afstrækning. Denne teknik viste sig at være fuldt tilfredsstillende, idet lagene skiltes på den forventede måde, så man i dag har både den ældste dekoration og de yngre lag i velbevaret stand på Nationalmuseet.

De erfaringer, man indhøstede ved denne lejlighed, er betydningsfulde, fordi man herved fik sikkerhed for, at teknikken også kan bruges, hvor det drejer sig om to forskellige dekoralionslag, og ikke blot som her om en dekoration, der er dækket af hvidtninger. For at en afstrækning i to tempi af to dekoralioner, hvoraf den yngre er malet ovenpå den ældre, skal kunne lykkes, må det inderste lag være adskilt fra det yderste ved en overflade, som enten kan være en påstrøget lasur eller et snavslag, der gennem årene har lagt sig på den inderste dekoralion, mens den stod fremme. Udformningen af denne teknik betyder, at man nu har mulighed for at bevare flere dekoralionslag fra samme væg, mens man tidligere måtte udvælge den, man ville bevare, og give afkald på de andre lag, som blev ødelagt under afstrækningen.

Der blev trukket dekoralioner af tre steder i rummet, nemlig: 1. det midterste fag på vestvæggen (ind mod Åbenrå 3), 2. stykket over og til højre for døren til køkkenet og 3. feltet over døren til trappen.

Feltet på vestvæggen¹ var det største, 2,50 m højt og 1,34 m bredt, og det viste, at den malede dekoralion spændte over hele vægfladen fra gulv til loft, idet loftsbjælken som nævnt var marmorert. Dekoralionens bundfarve var grå, ligesom loftets, men i stedet for marmorering som på loftet, var væggene bemalet med store, gule akantusslyng, der havde rød kontur og tegning. Dekoralionen var ikke afgrænset af fodpanel foruden, men fortsatte helt ned til gulvet.

Dekoralionen over døren til trappen² var dårligere bevaret, og det lykkedes kun at hjemføre et stykke på ca. $\frac{1}{2} \times 1$ m. Farveholdningen var den samme som i det store felt på vestvæggen.

Den øverste del af feltet fra væggen mod køkkenet³ var dækket af en marmorering i samme farver som loftets. Marmoreringen fort-

satte altså mellem bjælkerne et stykke, ca. 22 cm, ned på væggen og afsluttedes med en vandret, rød streg. Under strengen havde væggen en akantusdekoration i samme farver som på de to andre vægge.

Marmoreringen på loftet var det inderste farvelag, og heller ikke under væggens dekorationer fandtes der nogen anden bemaling, men kun puds. De bevarede fragmenter må derfor anses for at være rester af rummets oprindelige udsmykning fra tiden kort efter opførelsen i 1731. At dekorationerne på væggene og marmoreringen hører sammen bevises ved, at marmoreringen og dekorationen på væggen mod køkkenet lå i samme lag og var malet ud i eet.

Ret kort tid efter opførelsen af huset blev farverne i stuen ændret. Uden på væggens inderste farvelag sad der som nævnt flere hvide kalklag. At disse hvidtninger er fra før 1756 bevises ved, at de dækkede væggene også oppe mellem bjælkerne, d.v.s. et stykke op over pannelloftet, der jo var fastgjort på bjælkerne underside. Rummet har således en overgang haft marmoreret loft som oprindeligt, men hvidkalkede vægge uden fodpanel. Dette udscende ændredes før 1756 ved opsætningen af panelerne på loft og vægge.

Det nye pannelloft var næsten helt bevaret, idet ialt ti brædder endnu sad på deres oprindelige plads.¹ Da de sammenlagt målte 3.81 m, og stuens længde fra vinduesvæg til køkkenvæg var ca. 4.10 m, mangler der rimeligvis kun et brædt, nemlig det, der har siddet nærmest vinduesvæggen, og som er blevet fjernet, da huset i 1788 fik grundmur. De enkelte brædders bredde varierede fra 26 til 68 cm. De bredeste af dem var dog ikke oprindeligt udsavet i eet stykke, men sammenlimet af flere stykker på den lange led. Brættet nærmest ved vinduesvæggen var 3.67 m langt, mens det, der lå langs køkkenvæggen målte 3.24 m, altså lidt mindre end det ældre loft, der sad gemt ovenover, men med den samme skrå afskæring, der var lavet, da man ændrede trappevæggens plads. Af vægpanelerne var bevaret ialt 15 brædder. De var 2.56-2.59 m høje og var ligesom loftets brædder limet sammen, så det bredeste brædt målte 69 cm. Både loft og vægge var fremstillet af 1 1/4 tomme træ, der var samlet med noter og løse fjedre. Mens loftet ved nedtagningen var dækket af adskillige lag hvidtninger, sad der på væggene fire lag tapet.

Ekskurs om røntgenfotografering og farvesnit

Undersøgelser af dekorerede genstande som de hjembragte paneler bestod tidligere i, at man på museets konserveringsanstalt eet for eet afdækkede de farvelag, som de hjembragte genstande bar som mindelser om tidligere tiders skiftende mode og farvesmag.

Ved denne undersøgelse havde man imidlertid mulighed for at tage andre og bedre undersøgelsesmetoder i brug. Det uheldige ved den tidligere brugte afdækningsmetode er, at man for at komme ind til de ældre lag må fjerne alle de yngre lag, og herved uigenkaldeligt tilintetgør yngre dekorationer og farvelag, som jo kan have lige så stor eller større kulturhistorisk værdi, end de ældre lag. Ved denne fremgangsmåde kunne man med andre ord ikke undersøge en bemalt genstand fuldt ud, uden at genstandens værdi samtidig blev forringet. Ved den nye undersøgelsesmetode benytter man røntgenfotografering og mikroskopisk undersøgelse af malingslagene, og ved at kombinere de oplysninger, man får ad disse veje, med prøveafdækninger, opnår man langt sikrere undersøgelsesresultater, uden at farvelagene, ældre som yngre, ødelægges eller forstyrres.

Metoden blev for 6-7 år siden introduceret her i landet af konservator Sten Bjarnhof, som anvendte den ved sine undersøgelser af malerier. Hidtil havde den ikke været anvendt til undersøgelser af bemalede genstande fra bygninger. Initiativet til metodens overførelse til dette felt blev taget af malerkonservator ved Nationalmuseet Ole Alkærsg, som i samarbejde med Bjarnhof foretog en røntgenundersøgelse af visse dele af husets panelværk på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot, hvis røntgenapparat beredvilligt blev stillet til rådighed for Nationalmuseet af museumsdirektor Jørgen Paulsen.

Da metodens tekniske enkeltheder vil blive beskrevet andetsteds, skal jeg her begrænse beskrivelsen af den til det nødvendigeste.

Da Frederiksborgmuseets røntgenanlæg er stationært, måtte de genstande, der skulle undersøges, bringes dertil. Af de 1-1¼ tomme tykke panelbrætter bragtes to, et fra loftet og et fra væggen, til

15. Stuelejligheden i Åbenrå. Røntgenfoto af loftsbrædt. Den ældste dekoration ses som et cirkelslag, hvori skimtes skyer og en kvindeskikkelse. Foroven ses den næstældste dekorations rocailler og det tredje dekorationslags stiliserede blomster.

Frederiksborgmuseet. Der blev taget ialt 10 røntgenoptagelser, 5 af lofts- og 5 af vægpanelet, alle i formateret 29.5 × 39.5 cm.

Røntgenbillederne af loftsbrættet viste, at det på dette sted havde en bemaling i form af et cirkelslag med en diameter på ca. 82 cm.

Inden i cirklen skimtes en kvindefigur omgivet af skyer. Foruden denne dekoration ses to af hinanden uafhængige dekorationer, den ene bestående af kraftige rocailler, den anden af en stregtegning med stiliserede blomster.

Billederne af vægbrættet viste lodrette og vandrette stregtrækninger, der tilsyneladende hidrørte fra en malet pilaster med base. Desuden viste de ligesom billederne af loftet en rocailledekoration og uafhængigt af denne nogle kraftige stregtrækninger, som stammer fra en bemaling, der skulle illudere et fyldingspanel.

Røntgenundersøgelsen viste ligesom prøveafdækningen, at både loft og vægge havde flere lag dekorationer, og gav desuden nøjagtige oplysninger om dekorationernes form og udstrækning, hvilket prøveafdækningerne ikke kan give.

Herefter foretoges den mikroskopiske undersøgelse af farvelagene. Den består i, at et udsnit af en størrelse på 5 mm på hver led af samtlige farvelag fjernes fra genstanden, således at lagene ikke forstyrres, men fortsat ligger i samme rækkefølge som på genstanden. En sådan lagdelt prøve kaldes med et teknisk udtryk for en cross section, en term, der på dansk passende kan gengives ved udtrykket farvesnit. For at være sikker på, at alle farvelag kommer med i farvesnittet, tages dette, hvor det drejer sig om bemaling på træ, så dybt, at den oprindelige bund, træet, også kommer med. Alle farvesnit, der er taget på en genstand af træ, skal således som inderste lag have træ.

Farvesnittene kan tages, hvor på genstanden, man ønsker det, og såvel røntgenfotoografering som farvesnit kan anvendes uafhængigt af hinanden, men de to metoder supplerer hinanden på fortræffelig måde. Har man røntgenfotografer af genstanden, kan man nemlig ikke blot se dekorationerne, selv om de er dækket af mange yngre malingslag, men ved hjælp af farvesnittene fastslå de forskellige dekorationers farveholdning i detaljer. Dette sidste opnås, ved at man tager farvesnittene netop på de steder, der har særlig interesse. For at kunne gøre dette anbringes røntgenfotograferne nøjagtigt på det område af genstanden, som de gengiver, og der foretages på genstandens overflade en afmærkning af dekorationernes forskellige

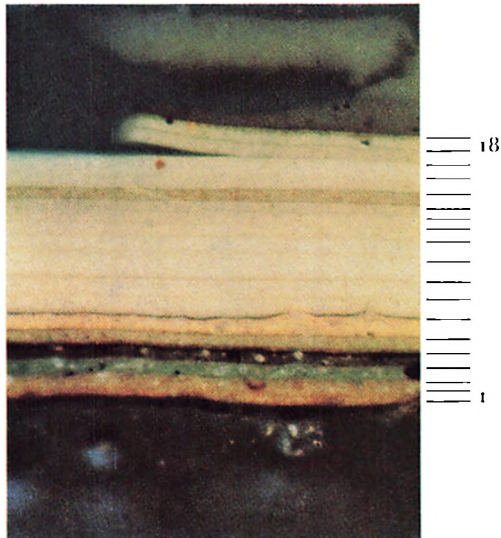
dele. Efter at røntgenfotografierne er fjernet, er man i stand til at udvælge de punkter, f.eks. i cirkelslaget, kvindefiguren, rocaillerne eller blomsterne, hvis farver, man ønsker oplysning om.

Efter at prøven med alle farvelagene, farvesnittet, er udtaget af genstanden, indstøbes den i klar plastik. Det enkelte farvesnit har derefter en størrelse på ca. $2 \times 1 \times 1$ cm. Denne lille plastiktering tilslibes, således at lagene ses i tværsnit liggende ovenpå hinanden. Derpå anbringes farvesnittet i et mikroskop, hvorpå et fotografiapparat er monteret. Med en forstørrelse på ca. 50 gange tages derefter et farvefotografi af farvesnittets lag. Ved anbringelse i et projektiionsapparat kan fotografiet forstørres yderligere efter behag, idet en forstørrelse på ca. 10 gange dog har vist sig at være mest hensigtsmæssig. Herved er farvesnittet altså forstørret ca. 500 gange. På det projicerede lysbillede kan man nu iagttage ikke blot alle farvelagene, men også de enkelte farvers pigmentering og eventuelle snavslag, som kan give oplysninger dels om de enkelte lags alder, dels om de har stået fremme i kortere eller længere tid. Ved sammenligning af farvesnit taget på forskellige genstande fra samme rum har man mulighed for at udrede udviklingsgangen i rummets farveholdning gennem tiden.

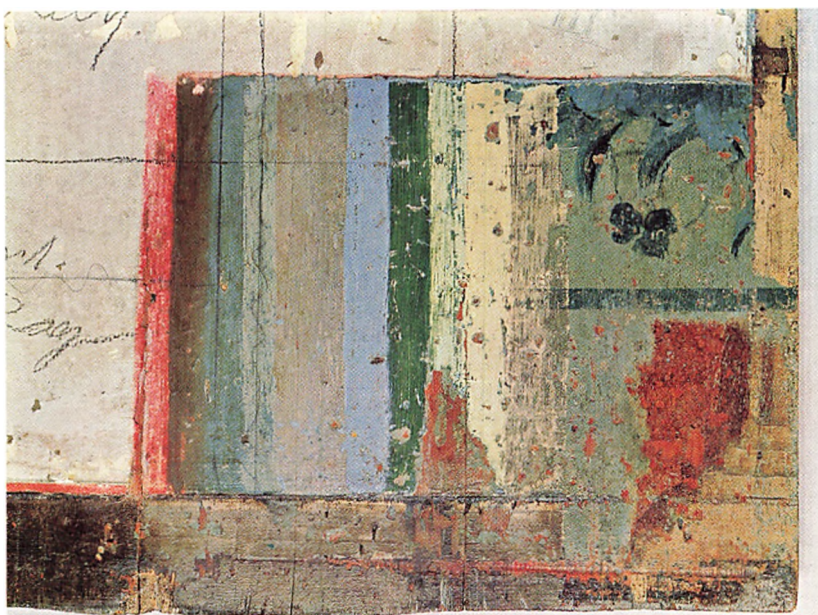
Det er klart, at en så vanskelig fremgangsmåde må udbygges, efterprøves og forbedres, for at man kan bruge den på betryggende måde. Allerede nu er metoden dog så sikker, at man, hvad det tekniske apparat angår, kan udnytte resultaterne af undersøgelsen af de enkelte farvesnit. Metoden er af uvurderlig betydning, ikke blot fordi den kan give os oplysninger om ting, som det er umuligt at skaffe oplysninger om ad anden vej, men også fordi den under afdækningsarbejder, som er uomgængeligt nødvendige, kan være en støtte for konservatoren under arbejdet og forhindre, at farvelag, som ikke kan skelnes fra hinanden med det blotte øje under afdækningen, ødelægges. Sammenligning af farvesnit fra forskellige genstande fra samme rum for at fastslå lagenes relative kronologi, d.v.s. hvilke lag på en genstand, der svarer til lag på andre genstande, må derimod fortsat behandles med stor forsigtighed, da behandlingen af farvelagene i fortiden, f.eks. ved afvaskning af snavslag inden ny

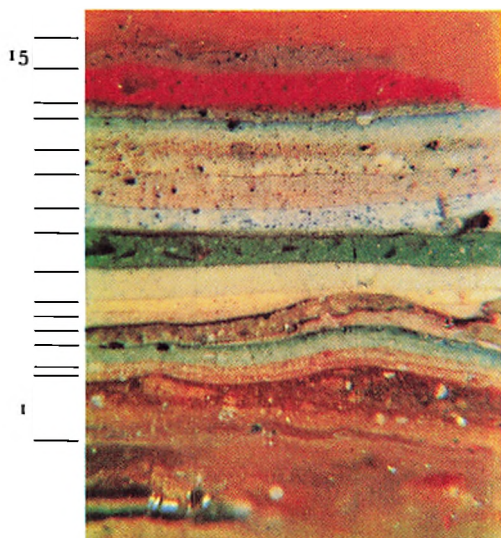
16. Stuelejligheden i Åbenrå. Provesafdækning af loftsbrædt. Foroven i midten lag 1 (cirkelslaget), længst til højre lag 3 (pariserblåt), mellem dem lag 5 (brun skabelommaling). Nederst til højre de yngre lag. Til venstre det yngste lag hvidtekalk.

17. Stuelejligheden i Åbenrå. Farvesnit fra loftsbrædtet. Det ældste lag ses nederst (lag 1), det yngste øverst (lag 18).

18. Stueejligheden i Åbenrå. Proveafdækning af vægpanel. Nederst til højre ses det ældste dekorationslag med pilaster (lag 1). Derover lag 3 med dekoration i pariserblåt. Til venstre de senere overmalinger og længst til venstre det yderste tapet.

19. Stueejligheden i Åbenrå. Farvesnit fra vægpanelet. Nederst det ældste lag (1), øverst det yngste (15).

maling påsmøres, udspatling af revner og huller, farvernes dekomposition og andre forhold er fejlkilder, der kan bringe forvirring i lagfølgen og dermed i tolkningen af farvesnittene.

Efterhånden som et stort undersøgelsesmateriale tilvejebringes gennem fortsatte undersøgelser, vil farvesnitsmetodens værdi øges, og den vil kunne give såvel farveundersøgelserne som malerkonserveringsarbejdet et langt mere sikkert grundlag at arbejde på, end det man hidtil har haft.

Rummets farver gennem tiden

På loftsbrædtet blev der taget syv, på vægbrædtet seks farvesnit. Desuden blev der på indersiden af døren til trappen taget tre og på denne dørs indfatning ligeledes tre farvesnit.¹ Disse 19 prøver viste, at 18-20 farvelag gennem tiden havde stået fremme på dør og indfatning, på loftet 17-18, mens væggen kun havde 14-15 lag, men til gengæld yderligere fire lag tapet.

Ved at sammenholde de oplysninger, som prøveafdækningen, røntgenfotograferne og farvesnittene gav, fandt man frem til, at det inderste farvelag på loft og væg var okkergult med en rødbrun, pigmenteret lasuroverflade. Det er dette okkergule farvelag, der danner bund for cirkelslaget med kvindefiguren på loftet og pilastren på væggen. Døren var gulgrå, mens indfatningen var marmorert med okkergult, mørkebrunt og mønje. Stuens farveholdning har således været okkergul med gulgrå døre og indfatninger, der var marmorert i gult, brunt og rødt. På loftets okkergule bund har der været malet hvidgrå cirkelslag med figurer på blå bund omgivet af gråhvide skyer, mens væggene har haft påmalede pilastre eller anden arkitekturefterlignende udsmykning i grålige toner. Dette har været stuens udseende, da den beskrives i brandtaksationen fra 1756. Da hverken loft eller vægge som nævnt er helt afdækket, kendes dekorationerne kun på de steder, hvor prøveafdækning eller røntgenfotografering har fundet sted. Det vides ikke, hvor mange cirkelslag, der er på loftet, om de har siddet i rækker, eller om der har været et i hvert hjørne og et større i midten, ligesom

man også kun kender vægdekorationerne fra den ganske lille del, der er røntgenfotograferet og afdækket.

Det følgende lag, lag 2, var gulbrunt på indfatning, loft og vægge, og prøveafdækningen viste, at dette lag ikke har haft dekoration. På farvesnittet ses et tydeligt snavslag, hvilket viser, at dette farvelag må have stået fremme et stykke tid, og at det selvfølgelig ikke blot kan være en dækstrygning for det følgende lag. Døren er ikke blevet malet i denne omgang. Det hænger rimeligvis sammen med, at den ikke havde haft nogen dekoration i lag 1, som loft, vægge og indfatning havde, og at man derfor ikke behøvede at overmale den.

Det næste, der skete, var, at hele rummet blev malet med en irgrøn farve. Oven på dette lag har man på loft og vægge malet rokokodekorationer med pariserblåt. Disse rocailler ses på røntgenfotografiet.

Dernæst blev hele rummet atter malet ensfarvet, denne gang med en mørkegrøn farve, der dækkede rokokolaget, og som ved et tydeligt snavslag røber, at det har stået fremme i nogen tid.

Lag 5 var en lysegrå farve, der fandtes såvel på dør og indfatning som på loft og vægge. Mens dør og indfatning ikke havde dekoration, og der heller ikke på væggene er konstateret farvespor efter dekorationer, fandt man på loftet en blomster- og bladfrise i rødbrunt malet efter skabelon i Louis Seize-stil.

De forskellige farvelags kronologiske placering i rummets udviklingshistorie kan bestemmes tilnærmelsesvis ved hjælp af de oplysninger, vi har om de ombygninger, der har fundet sted i huset. Som vist i første kapitel sker den største ændring omkring 1788, idet huset her fik den skikkelse, det bevarede lige til nedrivningen. Man forhøjede det og udskiftede de gamle bindingsværksforsider med grundmur. Herved ændredes også adgangsforholdene til gårdspladsen, idet porten i Landemærket fjernedes og al adgang til hus og gårdsplads herefter måtte foregå gennem indgangsdøren i Åbenrå. For at dette har kunnet lade sig gøre, har det været nødvendigt, at ændre forstuegangen, så man i stueetagen kunne passere forbi trappen, der sad i gangens venstre side, og komme ind i gården. Selve trappen kunne man vanskeligt ændre. Det var nok van-

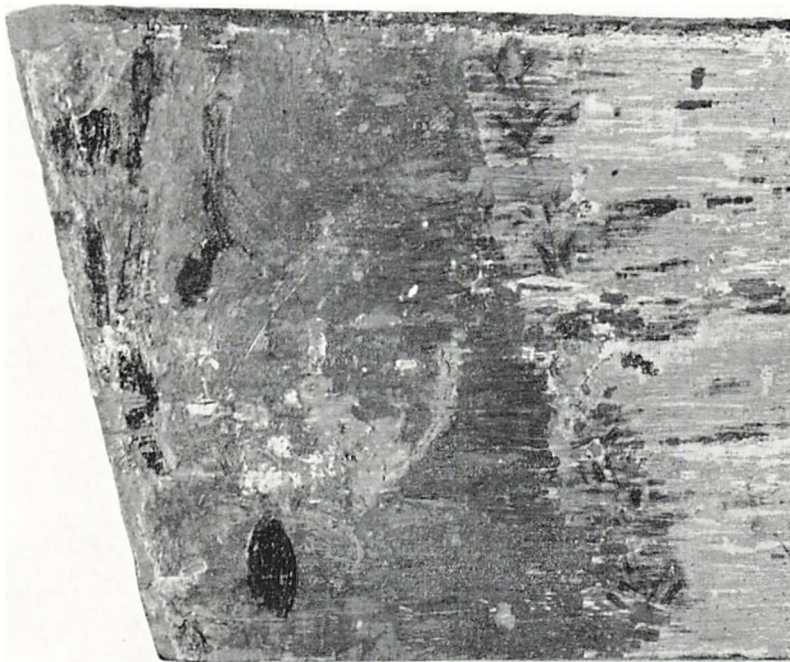
skeligt, men dog alligevel lettere at flytte forstuegangens højre væg, så gangen blev bredere. Samtidig med denne flytning af væggen, som skete både i stueetagen og på 1. sal, og hvorved stuerne mod vest blev gjort mindre, ændredes køkkenerne, så de fik den stærkt sammenbyggede form, de havde ved nedrivningen.

Ved indrykningen af væggen savede man et stykke af stuens loftsbrædder, hvorved den del af loftets dekoration, der sad nærmest ved væggen, blev forskåret. Herved er det muligt, at fastslå, at såvel rokokodekorationerne som det mørkegrønne lag, der var malet oven på disse, må være malet før 1788-ombygningen, idet en del af begge disse farvelag er skåret bort. Efter at panelværket i tiden før 1756 blev sat op i stuen, har det således haft følgende farvelag: lag 1: okkergult med cirkelslag på loftet og pilastre på væggene, dernæst lag 2: ensfarvet brunt, og derpå lag 3: irgrønt med rokokodekorationer i pariserblåt og endelig lag 4: ensfarvet mørkegrønt.

Det følgende lag, lag 5, er derimod malet efter væggens flytning, hvilket fremgår af, at dets skabelonmalede bladfrise følger den nye væg. Da stuen må være malet lige efter ombygningen, kan man fastslå, at den under vurderingsmændenes gennemgang af huset i 1788 har været malet ensfarvet lysegrå overalt med en rødbrun skabelonmaling i Louis Seize-stil langs loftets kanter.

Nogen tid efter skiftede stuen atter farve. Dørindfatningen og loftet blev malet gråbrune, mens døren fik en gråhvid farve. Den samme farve fandtes på væggenes nederste del som bundfarve for en dekoration med stregtrækninger og skyggestaflinger, der skulle illudere som brystpancer. Vægfladerne oven over disse imiterede brystpancer fik en blågrøn farve uden dekorationer. Herved fik stuen udseende af at have lærredsbetrukne overvægge og brystpancer med fyldinger. Det følgende lag var gråhvidt på dør, indfatning og loft, mens væggene var hvidgrønne.

Alle de hidtil nævnte farvelag var sammensat af emulsionsfarver, mens de følgende lag var malet med oliemaling, ensfarvet uden dekorationer. Ret sent, måske først i dette århundrede, blev loftet hvidt, mens væggene blev malet med limfarve. Dette er sket flere gange, da der både på loft og vægge lå adskillige lag oven på hin-

20. Stuelejligheden i Åbenrå. Loftsbrædt, der er skråt afsavet. Den skabelonmalede dekoration til højre er malet, efter at brædtets yderste ende er savet af, mens rocailledekorationen til venstre er gennemskåret, og derfor må være malet før afsavningen.

anden. Væggens limfarvelag var holdt i rødlige farver. I husets sidste tid har rummet haft hvidtet loft og tapetserede vægge. På væggene sad som nævnt fire lag tapet, alle fra dette århundrede.

Stuens vinduer var ikke gamle. I ret sen tid var de gamle vinduesposter og -rammer blevet fjernet og erstattet med store ruder, der foroven havde trækrude. Ved 1788-ombygningen var der blevet indsat vinduer med engelske rammer, d.v.s. vinduesrammer af træ, i alle vinduer mod gaden. Omkring 1801 blev der for alle vinduerne i kælder- og stueetagen mod gaden opsat udvendige skodder, rimeligvis i forbindelse med den ændring, der samtidig skete med facaden. Langt de fleste af disse skodder forsvandt, da facaden fra 1857 blev oliemalet. Den sidste rest af dem er rimeligvis de døre, der sad foran nedgangen fra gaden til kælderen i Åbenrå.

Stuen blev indtil ca. 1850 opvarmet af en bilæggerovn, der stod i hjørnet mellem vestvæggen og køkkenvæggen. I taksationen fra 1853 oplyses, at der nu står en toctages vindovn i værelset, i 1857 og i 1872 er det en »colonneovn«. Herefter omtales den blot som en ovn, og da kakkelovnen var fjernet, inden undersøgelserne begyndte, er det ikke muligt, at sige noget om dens udseende i husets sidste tid.

Køkkenet havde åben skorsten med jernplader i ildstedet, malet bræddeloft, bræddegulv og hvidkalkede vægge. Inventaret bestod iøvrigt af en retterbænk, et skab samt hylde og rækker. Denne indretning ændredes først i 1870'erne, da der i den åbne skorsten indsattes et komfur, og køkkenet fik gipsloft.

Trappen

Indgangsdøren fra gaden til forstuegangen og trappen var ved nedrivningen en tofløjet fyldingsdør med vindue over. Den nævnes første gang i brandtaksationen fra 1801, hvilket passer udmærket med at den er blevet indsat samtidig med, at facaden fik gesims over stueetagen og à la grecque-ornamenter. Foruden yderdøren var der lige ovenfor forstuegangens tre indvendige trin en glat mellem-dør. Den nævnes allerede i 1788, omtales ikke i en lang række taksationer fra det 19. århundrede, men dukker så op igen i en taksation fra 1884. Selv om den ikke er nævnt, kan den imidlertid godt have været der. Det er ikke altid, vurderingsmændene har fået det hele med i beskrivelserne, men forklaringen kan også være, at der i en lang periode slet ikke har været nogen mellem-dør, og at der på et senere tidspunkt er sat en ny i. Ved nedrivningen var der ingen mellem-dør.

Trappen var en tolobstrappe med en meget snæver, trekantet durksigt, d.v.s. åbningen mellem trappeløbene. Trinene var indstemt i vangerne, og gelænderet bestod i hvert løb af et stykke træ, hvori der var udsavet flade balustre med reliefskårne kanter. Håndlisten var kehlet ned over gelænderet. Under løbene var opsat panelværk. De her nævnte enkeltheder gælder kun for trappen til og med løbet mellem 1. og 2.sal. Herefter var den tarveligere udført, gelæn-

21. Trappen, 1.sal, set mod gaden. Forneden ses den ændrede repos, der går ind over vangen og balustrene.

deret blot udsavet, men uden reliefskæringer, og underløbene ikke pancrret, men blot gipset og hvidkalket. Dette hænger rimeligvis sammen med, at trappens nederste del var ældre end den øverste, som jo i hvert fald tidligst kan være fra 1788, da huset blev forhøjet.

Huset havde helt fra begyndelsen to etager og kvist, så der må allerede da have været trappe i bygningen, men det kan ikke være rester af den, der var bevaret til nedrivningen. Efter balustrene at

dømme må trappen være opført senere i det 18. århundrede. I taksationen fra 1788 beskrives den som en tøløbstrappe med panelede løb, og der kan ikke være tvivl om, at denne beskrivelse gælder den trappe, der sad i huset, da det blev revet ned. Desværre er oplysningerne i 1756-taksationen ikke fyldestgørende på dette punkt, men her kommer farvesnitsmetoden os til hjælp.

Ved en undersøgelse af farvelagene på døren¹ mellem forstuegangen og stuejligheden viste det sig, at døren både på den side, der vendte ind mod stuen, og på den, der vendte ud mod trappen, som inderste lag havde en gulgrå farve. Den samme farve fandtes også på trappeløbets balustrer.² Dørens inderside havde ganske vist et farvelag mindre, end resten af stuens træværk, men da den har det samme irgrønne farvelag, som stuens rocaillornamenter har som bundfarve, og oven i købet endnu et ældre lag neden under, nemlig det gulgrå, må døren stamme fra tiden før 1788, idet rokokodekorationen som vist i begyndelsen af dette kapitel var blevet forskåret inden dette tidspunkt. Da balustrene og døren har den samme gulgrå farve som inderste lag, må balustrene følgelig også være ældre end 1788. Da man kan formode, at trappen ikke er blevet malet så ofte som beboelsesrummene, kan trappen og balustrene måske føres helt tilbage til tiden før 1756. Stilmæssigt er der intet i vejen herfor.

Derimod kan underløbenes panelering ikke være sat op, før trappens ene væg var blevet flyttet kort før 1788. Ved nedrivningen var repos'er og trappetrin stærkt forstyrret, fordi man havde dækket store partier af den gamle trappe med nye repos'er og siderepos'er. Denne ombygning har sikkert fundet sted samtidig med væggenes flytning og køkkenernes indretning i tiden før 1788. Det er omkring denne tid, at der er lavet udgang fra køkkenerne til trappen. For at dette kunne lade sig gøre, var det nødvendigt, at ændre repos'ernes højde og at indskyde siderepos'er. At disse anordninger er senere end trappens øvrige dele ses bl.a. af, at repos'erne flere steder dækker vangen og balustrenes nederste del.

I husets sidste tid var trappevæggene dækket af rustikbrædder. De blev sat op i slutningen af det 19. århundrede. Indtil da havde trappen hvidkalkede vægge.

Lejligheden på 1. sal til højre

Allerede ved husets opførelse i 1731 blev der indrettet lejligheder på 1. sal, men selv om 1. salen således var jævngammel med stueetagen, som viste sig at være så velbevaret, var det jo ikke givet, at senere tiders ombygninger havde skånet lige så meget af 1. salens oprindelige udseende. Ved undersøgelserne viste det sig imidlertid, at der var bevaret så meget ikke alene af lejlighedens ældste indretning, men også af dens senere stadier, at man her kan følge udviklingen gennem hele husets levetid.

Lejligheden havde ved nedrivningen nyere gulv, og de oprindelige vinduer var blevet erstattet af vinduer med klassicistiske poster og vinduesrammer med store ruder. Til alt held var det nye gulv blot lagt oven på det gamle. Herved var de syv brædder af det oprindelige gulv blevet bevaret. Det var disse brædder, der som omtalt i forrige afsnit var bemalet med den marmorering, der dækkede loftet i lejligheden neden under. Resten af det faste inventar var ligeledes fra det 18. århundrede. På væggene var der bryst- og pillepancer samt tapet på væggens øverste del, og også de gamle døre var bevaret.

Beskrivelsen af 1. salen i taksationen fra 1756 er meget kortfattet. Det nævnes blot, at der på 1. sal mod Åbenrå er »... 2de Sahle Paa dend Eene Sahl Een Alcove Og paa hver Een Kakkellofn...« Af alkovent fandtes ingen spor, og kakkellovne var naturligvis forlængst udskiftet. I den følgende taksation fra 1788 oplyses, at der i lejligheden på 1. sal til højre er en bilæggerovn, at loftet er gipset, og at væggene er »... Paneelet, betrokken og Malet«. Bortset fra bilæggerovnen var det denne indretning, der var bevaret til husets sidste tid, men stueens træværk og væglærred havde skiftet farve adskillige gange siden da.

Gipsloftet, som nævnes i 1788, havde trukken gesims. Denne gesims var ikke ændret eller repareret på væggen ud mod trappen, hvilket viser, at denne væg må være blevet rykket ind før 1788. Denne indrykning må selvfølgelig også være sket i stueetagen før dette tidspunkt. Betydningen heraf er omtalt i beskrivelsen af lejligheden

22. Lejligheden på 1. sal. Til venstre vinduerne mod Åbenrå, til højre væggen mod trappen.

i stucetagen. I taksationen fra 1788 nævnes desuden, at lejligheden på 1. sal har paneler og betrukne vægge, der er malet. De betrukne vægges lærreder var bevaret, og undersøgelsen af dem viste, at lærredet efter først at være blevet malet flere gange var blevet dækket af et tykt lag tapeter. Væglærredets¹ inderste farvelag var en rokokodekoration med blågrøn bundfarve og rocailler malet med kraplak, varieret i mørkere og lysere tegninger. Hvornår denne dekoration er malet kan ikke fastslås nøjagtigt, men det må i hvert fald være sket før 1788-taksationen fandt sted, hvorlænge før kan ikke siges med sikkerhed.

Det næste farvlag på væglærredet var en lys gulbrun bundfarve, hvorpå var malet en Louis Seize-dekoration bestående af løvværk, der snoer sig omkring en stafferet liste. Løvværkets blade er brune med sort tegning og hvide lystegninger, mens listen er blegrød med skyggetegning i kraplak. Denne dekoration kan dateres nogenlunde nøjagtigt, idet taksationen fra 1801 oplyser, at værelsets vægge er betrukket med lærred »... i Løvværk malet ...«. Denne betegnelse

kan ganske vist også benyttes om dekorationer med rocailler og løvværk, men da den rokokodekoration, der lå som inderste lag på lærredet ikke har løvværk, hvad det følgende lags dekoration derimod har, må taksationens beskrivelse gælde dette lag, den første overmaling, altså lag 2. Dette farvelag har stået fremme, da vurderingsmændene besøgte huset i 1801, men hvornår den har afløst rokokodekorationen vides ikke, ligesom man heller ikke med sikkerhed kan sige, hvornår den er blevet overmalet og erstattet af den følgende dekoration i lag 3.

Dette lags dekoration var malet i empirestil, men da de senere taksationer kun oplyser, at væggene er malet uden at nævne noget om bemalingens art, kan dette lag kun dateres tilnærmelsesvis. Oven på dekorationen fandtes nemlig yderligere to lag maling, som begge var ensfarvet grønne. Sidste gang væggene omtales som malede er i 1838, mens den følgende taksation fra 1853 oplyser, at væggene er betrukne med papir og lærred, d.v.s. at der på dette tidspunkt er klæbet tapeter på de gamle lærreder. Empiredekorationen kan med forsigtighed dateres til 1820-1830. Efter denne tid har man så to gange med længere tids mellemrum malet væglærredet grønt, hvorefter det er blevet dækket af tapeter rimeligvis engang i 1840'erne. Herefter satte man gennem årene det ene lag tapet ovenpå det andet, uden at man gjorde sig den ulejlighed at fjerne de gamle tapeter først. Herved voksede laget af gamle tapeter støt, og da huset skulle rives ned, var de gamle lærreder dækket af en kartonagtig masse på op imod en centimeters tykkelse, en udmærket form for isolering. Stuen var næsten blevet til en papæske, hvis vægge, da de blev rensede og adskilt, viste sig at bestå af ikke mindre end 32 lag tapet. Det inderste tapetlag kan efter brandtaksationerne dateres til tiden efter 1838, men før 1853. Tapetet har mørkeblå, lodrette striber og en vandret bort foroven i samme farve, mens bundfarven er hvid. Man ville være tilbøjelig til at mene, at tapetet var noget ældre end ca. 1840, men da stuens lærreder er bemalet ved taksationen i 1838, kan tapetet tidligst være sat op i dette år. De øvrige 31 lag tapet er nogenlunde jævnt fordelt over perioden 1840'erne-1955, d.v.s. at man har tapetseret gennemsnitligt hvert 3-4 år.

23. Lejligheden på 1. sal. Vestvæggen efter at de yngre kalklag er trukket af. I det øverste vægfelt skimtes den ældste dekoration, som ses på modstående side.

24. Lejligheden på 1.sal. Vestvæggens dekoration efter afstrækningen.

Lærrederne og tapeterne tilhørte som anført tiden efter 1788. Da de var blevet nedtaget og panelværket var fjernet, stod man over for stuens vægge, som de havde været før 1788. Under et tykt lag støv og snavs kom flere lag hvidtekalk frem. Vægtavlene mellem bindingsværket var pudset, og da kalklagene blev afdækket, kom en dekoration, der var malet på pudslaget, tilsyne.¹ Efter at lagene var blevet undersøgt, trak konservatorerne alle kalklagene af i en afstrækning, hvorefter selve dekorationen blev trukket af. Den sad på vestvæggen i det midterste fags øverste felt, den samme placering, som dekorationen i værelset i stueetagen havde. Det afstrukne felt er 120 cm højt og 130 cm bredt, og det er bemalt med kalkfarver på en lysegrå bund, der oprindeligt kan have været hvidkalket. Et stort akantusbladslyng i rød, okker, sort og lyseblå farve med grå tegning fylder feltet, men dekorationen har rimeligvis været komponeret sam-

men med dekorationer i de øvrige felter, således at alle stuens vægge har været dækket af disse farverige blade og blomster. Der blev dog kun fundet spor af dekorationen på nordvæggen, idet både trappe- og køkkenvæg var blevet så stærkt forstyrret bl.a. ved trappevæggens flytning, at intet var bevaret der.

Efter at væggene var blevet undersøgt, gik man i gang med loftet.¹ I taksationen fra 1788 er anført, at dette værelse har gipsloft, og denne datering passede med loftsgesimsens profil. I beskrivelserne fra 1816 og 1838 nævnes, at gipsloftet var malet, men spor af denne bemaling blev ikke konstateret ved undersøgelsen. Det næste stadium i undersøgelsen bestod i nedhugning af gipsloftet, hvorved stuens oprindelige træloft, der havde siddet skjult, siden gipsloftet blev sat op, kom frem i dagens lys.

Ligesom loftet i stueetagen var dette loft også bemalet. I modsætning til loftet i etagen neden under var det imidlertid ikke marmorert, men dækket af store akantusslyng. Loftets bundfarve var ligesom væggens lysegrå, men der var brugt færre farver til akantusdekorationen, idet bladene var gule med røde konturstreger. Bjælkerne var også lysegrå og havde en rød staffering langs de affasede kanter og ved overgangen til loftet. Bjælkerne havde de samme dimensioner som bjælkerne i stueetagen, ca. 18 cm høje og 14-15 cm brede. Loftet bestod af 18 brædder, alle af en bredde på ca. 25 cm. Bræddet nærmest vinduesvæggen var 3.88 m langt.

Ligesom i lejligheden i stueetagen har værelset på 1. sal i husets første tid haft dekoreret bjælkeloft og tilsvarende, men mere farverige vægge. Også her på 1. sal havde man efter nogen tids forløb kalket væggene hvide, mens loftet fortsat stod med sine akantusdekorationer. Dette fremgår af, at væggenes hvidtning fortsatte helt op til loftet, mens selve loftet ingen hvidtning havde. Det er uvist, om stuen har haft et nyere træloft fastslået på bjælkernes underside. Der fandtes ingen spor heraf, og allerede i taksationen fra 1788 nævnes, at stuen har gipsloft. Da det blev sat op, dækkede man samtidig væggene med lærreder på den øverste del og med brystpaneler forneden. Begge dele var som omtalt bevaret til huset blev revet ned. Mens lærrederne sad gemt bag de mange lag tapet, var pane-

25. Lejligheden på 1. sal. Det oprindelige loft, der sad skjult under det yngre gipsloft.

lerne dækket af mange lag maling, hvoraf det sidste var sort med guld på fyldingernes staffer.

Stuens tre vinduer havde poster og sprosser i klassicistisk stil og ruder, der målte ca. 40×40 cm. Døren mod trappen, en tofyldingsdør af senbarok type, var bevaret, mens indfatningen var ændret. Døren til køkkenet var derimod fjernet, men til gengæld sad dørindfatningen, der havde en stærkt svungen profil, der stadig.

Lejlighedens køkken havde gennemgået visse ændringer, men meget af det gamle inventar var endnu i behold. Den åbne skorsten, som stammede fra husets opførelsestid, stod næsten uændret i det ene hjørne. Som nævnt i første kapitel er det først i taksationen fra 1884, at et komfur omtales i dette køkken. Ved siden af skorstenen var der et spisekammer, som nævnes i 1788, og desuden var flere af de gamle tallerkenrækker og træloftet bevaret. Derimod var hverken trævasken eller slagbænken under køkkenbordet bevaret. Til højre for vasken, der var anbragt under køkkenets eneste vindue, førte en dør ind til værelset i baghuset. Såvel dørens form som det

26. Lejligheden på 1. sal. Køkkenet set fra stuen til gaden. Til højre ses den ene skorstensvange og spisekammeret, i baggrunden døren til værelset i sidehuset.

inderste malingslags farve viste, at døren må være ældre end 1788. Det var en enfyldingsdør af barok type med bukkehornshængsler, og det inderste farvelag var en kraftig, rød farve.¹ Forklaringen på, at en dør af denne type fandtes her, kan være, at baghuset er blevet

opført tidligere, end de skriftlige kilder oplyser. Imidlertid kunne døren jo være flyttet hertil fra et andet sted, men herimod taler, at den oprindelig ikke har haft indfatning. Da den indfatning, der var sat op i nyere tid i baghusværrelset, blev fjernet, fandt man på dørstolperne en indfatning, som var malet med kalkfarve, og som passede til dørens størrelse og dens inderste farvelag. Dette kunne tyde på, at døren er anbragt på denne plads snarere nærmere 1756 end 1776, og at huset således er ældre, end de tidligere anførte vidnesbyrd angiver.

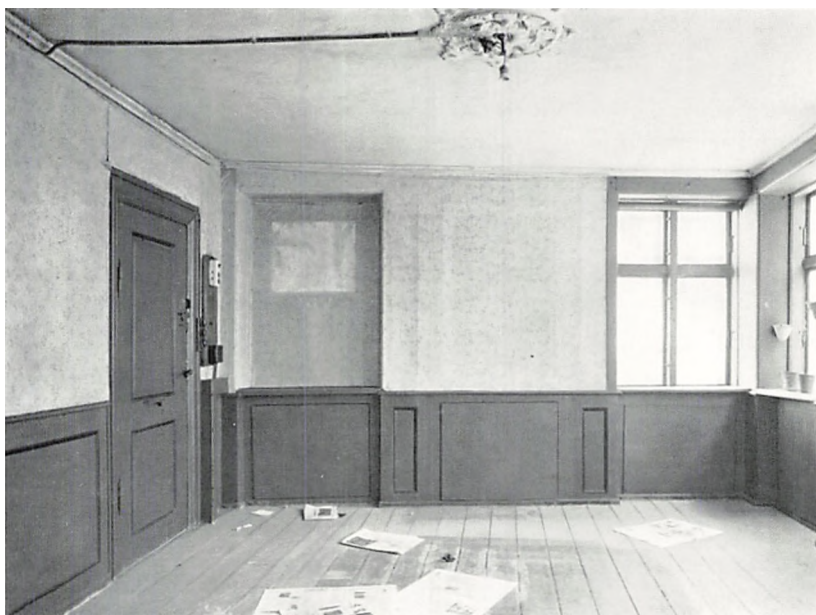
Opvarmningen af baghusets værelse, der havde to fag vinduer ud mod gården, skete ved hjælp af en ovn, hvis aftræksrør var ført gennem muren ind i spisekammeret og derfra gennem skorstenens venstre vange.

Hjørnestuen på 1. sal til venstre

Hjørnestuen var et lyst, behageligt rum, til trods for at man havde blindet de to af de tre vinduer mod Åbenrå. Udsigten fra stuen var usædvanlig, idet man på grund af husets fremskudte plads følte sig placeret lige over trafikken, som strømmede ud af Åbenrå og fortsatte ad Vognmagergade, som man havde et langt kik ned ad.

Af spor på facaden fremgik det som tidligere omtalt, at der havde været en vinduesåbning i stuens midterfag mod Åbenrå, og også væggens indvendige side viste, at der på et eller andet tidspunkt har været vindue i dette fag. Også vinduet nærmest trappen var blindet ved nedrivningen, men det er rimeligvis sket i ret ny tid. Her var hele vinduet intakt og kunne ses udefra, mens det indvendig var lukket ved hjælp af en krydsfinerplade. Det har været vanskeligt, at skaffe den fornødne vægplads i denne stue, hvis vægge var optaget af fem vinduer, to døre og kakkellovnsplads. Desuden har man ved at blinde vinduet afskåret nysgerrige på den anden side af den smalle gade fra at kigge ind i stuen.

Fra trappeafsatsen trådte man ligesom i husets andre lejligheder lige ind i stuen. Den var endnu ved nedrivningen udstyret med sine gamle bryst- og pillepaneler samt sin gamle dør, som alle må stamme

27. Hjørnestuen på 1. sal inden undersøgelsen. Til venstre døren til trappen, i baggrunden væggen med de to blindede vinduer mod Åbenrå, til højre et af vinduerne mod Landemærket.

fra før 1788. Vinduesposterne var klassicistiske og stammede rimeligvis fra ombygningen i 1788. Der havde oprindeligt været småsprossede vinduer, men senere havde man fjernet sprosserne i vinduesrammerne og udskiftet de små ruder med een stor rude. Gulvet var udskiftet, vel engang i det 19. århundrede. Derimod var det gipsloft, som nævnes i taksationen fra 1788, bevaret. En overgang i begyndelsen af det 19. århundrede havde det været malet, men man fandt ingen spor af denne bemaling. I midten af århundredet havde loftet været beklædt med papir, men heller ikke af dette fandt man spor.

På vinduesvæggen var de gamle panelers fyldinger i nyere tid blevet dækket af krydsfinerplader, vel sagtens som værn mod kulden. Efter ombygningen i 1788 var væggene »...over alt Paneelet og Malet ...«, hvilket må betyde, at der ikke blot har været brystpaneler, men at væggene fra brystpanelet og op til loftet også har været panelet. Dette bekræftedes, da man over døren til trappen fandt to vand-

28. Hjørnestuen på 1. sal. Til venstre væggen mod trappen efter at paneler og væglærreder er fjernet. Mens de to store felter til venstre endnu er dækket af yngre kalklag, er decorationen i feltet over døren afdækket.

retsiddende bræddestykker, der må være den sidste rest af paneleringen, som ifølge taksationerne fandtes i hele rummet til kort før 1857.

Omkring dette tidspunkt har man fjernet overvæggens panelering, men man bibeholdt bryst- og pillepanelerne. På overvæggene opsatte man trærammestykker, hvorover der spændtes lærred, som dækkedes af tapeter. Tid efter anden udskiftedes tapeterne, men ligesom i lejligheden ved siden af klæbde man blot det nye tapet oven på det gamle, som man nu syntes var falmet og umoderne. Selv om man i dette rum ikke nåede op på et så stort antal lag som i lejligheden på den anden side af trappen, sad der dog adskillige lag, og det til trods for at man allerede i 1880erne malede det yderste lag tapet over med oliemaling. Væggene blev malet flere gange i tiden til omkring 1900, da man atter vendte tilbage til tapetsering, men stadig lod lærrederne blive siddende.

Ved nedrivningen var der fra hjørnestuen til tofagsværelset ved siden af en døråbning med buet overdel, sikkert meget ny. Væggens

brystpanel var stærkt omdannet, kun på et lille stykke nærmest vinduesvæggen var det oprindelige panelværk fra 1780erne bevaret.

Loftsgesimsen var meget spinkel, men som i husets øvrige rum trukket, d.v.s. formet på stedet af stukkatøren og ikke sat op stykkevis, således som man senere gjorde. Gesimsen var næsten intakt langs alle væggene, hvis placering således ikke havde været ændret siden 1788-taksationen.

Efter at lærredet på væggen ud mod trappen var fjernet, stod man over for den gamle væg, der var dækket af et kalklag, som efter en kort undersøgelse viste sig at dække over en ældre dekoration. Undersøgelsen blev fortaget, mens brystpanelet endnu sad på plads, men dekorationen fortsatte nedad bag panelet, hvorfor det blev fjernet. Efter at væggen var blevet rensat for kalklaget, trådte den dekoration, der havde smykket stuen i husets ældste tid, frem. Den spændte over to af bindingsværksvæggens fag og gik fra gulv til loft. Der var intet fodpanel. Dekorationens bundfarve har tilsyneladende fortsat helt ned til gulvet uden afgrænsende fodpanel fornedet, og heller ikke op mod loftet var der nogen malet bort.

Dekorationen¹ var malet på et hvidt kalklag med kalkfarve og bestod af store, djærvt malede akantusslyng, der var stærkt stiliseret. Selve slyngene var okkergule, mens konturer og tegning var italienskrøde. Maleren, der i 1731 har malet denne væg, har ubesværet svunget penslen, dyppet dybt i farven og smurt tykt på, hvilket kan ses den dag i dag på den røde farve, der flere steder er løbet ned over væggen, inden den nåede at tørre.

Da de tidligere nævnte rester af panelering, der var bevaret over døren ud til trappen, blev fjernet, kunne man under et hvidt kalklag skimte et dørstykke malet på væggens puds.² Efter afrensningen fremtrådte det som en stor, stiliseret musling. Dørstykket lå i samme lag som den store akantusdekoration på væggen ved siden af døren og var malet i de samme farver, hvid bund, italienskrøde konturer og tegning samt okker. Under såvel dørstykke som vægfeltet fandtes flere hvide kalkninger.

Det lykkedes at trække alle tre dekorationer af væggen. Efter aftrækningen målte de store vægfeltet ca. 2.32 m i højden, mens de

29. Hjørnestuen på 1.sal. Væggen mod trappen er klar til afstrækning.

tilsammen havde en bredde af ca. 1.75 m. Dørstykket var 40 cm højt og 97 cm bredt.

Hvordan dekorationens afgrænsning har været til venstre vides ikke. På det sidste stykke hen mod kakkellovnspladsen fandtes ingen spor af bemaling. Derimod fandt man på kakkellovnspladsen fragmenter af en marmorering med grå, grønne og rødlig årer. Selv om bevaringstilstanden var slet, blev en del af marmoreringen trukket af som prøve på denne dekorationsform.¹ På stuens øvrige vægge fandtes ingen spor af dekorationer.

Ved nedhugning af gipsloftet kom det gamle bjælkeloft som ventet til syne.² Loftsbræddernes farver svarede nøje til væggenes. Med gul farve var der i loftets tre felter malet store akantusdekorationer,

som havde røde konturer og tegninger, men mens væggenes bundfarve var et hvidt kalklag, fremtrådte den på loftet som grå. I loftets to yderfag, det ene mod Landemærket, det andet mod trappen, bestod decorationen af akantusslyng meget lig dem, der fandtes på loftet i lejligheden ved siden af. Derimod var det midterste fag dekoreret med et knækket båndornament, hvori der var malet tre blomster, den ene fuldt udfoldet og set ovenfra, de to andre klokkeformet og set fra siden.

Bjælkerne var grå ligesom loftsbræddernes bundfarve og havde en rød staffering langs underkanterne, som var profileret. De var som Åbenråfløjens øvrige bjælker 18 cm høje og 14-15 cm brede. De længste af brædderne, hvoraf der var ialt 16, spændte over hele stuens bredde og var ca. 4.13 m lange, mens bredden var 22-25 cm. De malede decorationer viste, at brædderne lå på deres oprindelige plads, hvorimod nogle få brædder, der var kortere, var blevet lidt forskubbet. Dette viste sig ved, at decorationernes linier ikke passede sammen ved overgangen fra et brædt til det næste.

Mens loftets dekoration i faget nærmest væggen mod trappen fortsatte helt hen til skorstenen, sluttede den i midterfaget og i faget nærmest vinduesvæggen ca. 1.50 m fra væggen ind mod tofagsværelset i Landemærket. I taksationen fra 1756 oplyses, at der i hjørnestuen på 1. sal er en alkove. Det er muligt, at alkoven har været i dette hjørne, hvor loftet mangler dekoration.

Undersøgelserne viste, at hjørnestuens vægge først har haft flere hvide kalklag. Om disse kalklag har stået fremme, eller de blot har skullet danne grund for den malede dekoration er uvist. Der kan ikke være tvivl om, at loftets og væggenes decorationer udgør dele af en samlet helhed. Det viser både formen og farveholdningen. Stuen har i husets første tid været udsmykket med disse akantusdecorationer, som så ved ombygningen omkring 1788 er blevet dækket af gipsloft og panelværk. Engang i midten af det 19. århundrede har man fjernet panelerne på væggenes øverste del og i stedet sat lærreder op. De blev straks efter opsætningen dækket af tapeter, derpå var overvæggene en kort overgang oliemalet, og endelig dækkede man dem atter med tapeter.

30. Hjørnestuen på 1. sal. Dekorationen på væggen mod trappen efter aftrækningen.

Ved siden af hjørnestuen lå ud mod Landemærket et tofagsværelse, hvis ene fag hørte til Åbenråslojen, mens det andet hørte til Landemærketslojen. Dette forhold bemærkes i alle taksationerne og er en mindelse om, at bygningen oprindeligt bestod af to sammenbyggede huse.

31. Hjørnestuen på 1. sal. Det oprindelige loft efter at gipsloftet er fjernet. Til højre væggen mod trappen.

I taksationen fra 1788 kaldes dette værelse et sengekammer. Allerede på dette tidspunkt var værelset på to fag. Det havde paneler og var betrukket med lærred, ligesom det også havde gipsloft. I hjørnet ved væggen ud til køkkenet stod en bilæggerovn. Panelet og lærredet må have siddet på væggen ind mod hjørnestuen. Der var ingen spor af lærredet, men brystpanelet var bevaret, og væggen derover var tapetseret. Derimod var væggen overfor bevaret intakt. Det var en glat brædevæg på stykket fra vinduesvæggen hen til døren ind til trefagsværelset, mens resten af væggen fra døren hen til køkkenet havde panelfyldinger. Dørindfatningen havde en kraftig, svungen profil fra det 18. århundrede. Mens døren manglede her, var døren til køkkenet bevaret. Det var en barok enfyldingsdør med mange farvelag på begge sider. Farvesnittene viste, at den på den side, der vendte ind til stuen, havde været malet ikke mindre end nitten gange, og at det inderste farvelag på fyldingen var brunrødt, mens rammestykkerne og stafferne var grønne. Til trods for de mange lag maling, kunne man endnu skimte sporene af de oprindelige

32. Hjørnestuen på 1. sal. Køkkenet set mod tofagsværelset mod Landemærket.

bukkchornshængsler. Døren er uden tvivl en del af husets ældste inventar.¹ Ifølge brandtaksationen fra 1838 var der på dette tidspunkt ikke længere nogen bilæggerovn i dette værelse, men en toctages vindovn med tromle.

Køkkenet, som lå ind mod gården bag dette værelse, var indrettet ligesom køkkenet i lejligheden ved siden af. Der havde op-

rindeligt været åben skorsten, retterbænk, hylder og rækker, mens bræddeloftet var malet og væggene hvidkalket. Også i dette køkken omtales komfur første gang i taksationen fra 1884.

I denne etages sidste tre fag mod Landemærket var der et værelse, som havde indgang fra det ovenfor omtalte tofagsværelse. Taksationen fra 1788 beskriver det som et værelse på tre fag med gipsloft og panelvægge, hvis øverste del var betrukket med lærred og malet. Dette er tilsyneladende blevet ændret ret hurtigt, for i taksationen fra 1801 nævnes, at der er bryst- og pillepanel på vinduesvæggen, mens de øvrige vægge har fodpanel og derover lærred, der er malet i »bänder«, d.v.s. lodrette striber. Helt til ind i 1880erne var der lærreder på væggene, men de blev derefter fjernet, og ved nedrivningen var kun mindre dele af det oprindelige panelværk bevaret. Værelset kunne opvarmes ved en vindovn, der stod i baghjørnet ind mod tofagsstuen, og hvis aftræksrør var trukket gennem dennes smalle del ud til skorstenen i køkkenet.

Lejlighederne på 2. og 3. sal

Lejlighederne på 2. sal var af samme størrelse som 1. salens og stort set indrettet på samme måde. Rummene havde gipslofter og bryst- og pillepaneler. Vægfelterne over brystpanelerne var betrukket med lærreder, som i de fleste af rummene havde været »i Løvværk malet«. Dette stemmer overens med, at huset omkring 1788 er blevet forhøjet, og at værelserne i den nye etage er blevet udstyret og dekoreret på samme måde, som værelserne i lejligheden på 1. sal til højre. I 1850erne blev væggene tapetseret, men man lod lærrederne sidde indtil videre. Senere har man imidlertid fjernet dem og opsat tapeter direkte på væggene. Ved denne ændring forsvandt ethvert spor af de gamle væglærreder. Til gengæld var de oprindelige paneler bevaret næsten overalt indtil nedrivningen.

På 3. sal var der i 1788 fem kamre, hvoraf nogle havde gipsloft. Kun et enkelt af disse rum kunne opvarmes, nemlig det, der som tidligere nævnt var indrettet til værksted. Omkring 1800 var der i denne etage såvel mod Åbenrå som mod Landemærket indrettet et

33. Lejligheden på 2. sal. Væggen mod Åbenrå. Til højre dør til trappen.

trefagsværelse, som havde bjælkeloft. Loftsbjælkerne var synlige, men på stykket mellem bjælkerne var loftet gipset, og på den skrå flade under taget var der opsat paneler. Væggene var hvidkalket, og i begge værelserne var der kakkelovne, men der nævnes intet om køkkenindretning på denne etage, til trods for at den var beboet af flere familier. Værelserne havde hvidkalkede vægge til ind i 1870-erne. Først da blev de bare vægge dækket af lærreder, der dog allerede i 1884 blev fjernet og erstattet af oliemaling.

På hver side af Åbenråværelset var der et kammer, som oprindeligt ikke kunne opvarmes, men som i 1850erne fik kakkelovne. Bortset fra de ovenfor nævnte forbedringer var rummene stort set uændret til nedrivningen.

Beboerne

Efter at vi nu har eftersporet husets udvikling gennem en lang periode af dets levetid, vil vi prøve at kaste lidt lys over dets ejere og lejere. Det er mennesket, der efter sine ønsker og behov former sine omgivelser. Overalt sætter det sit umiskendelige præg på tingene, men påvirkningen går ikke kun i den ene retning, fra mennesket til tingene. Der foregår også en påvirkning i den modsatte retning, fra tingene til mennesket. Huset og boligen er nok bygget og indrettet af mennesket, men den ramme, som mennesket skaber om sit dagligliv, øver stor indflydelse netop på dagliglivet. Når huset først er bygget, er det med til at præge menneskets daglige tilværelse i langt højere grad, end man normalt forestiller sig. Vi ville derfor gerne vide meget mere om familiernes dagligliv. Hvordan indrettede man sig i disse boliger, hvilke møbler havde man, hvordan brugte man dem, hvordan var de placeret? Hvor spiste man, hvor sov man og mange andre spørgsmål melder sig. Det ville også være af værdi, at høre noget om, hvad man i datiden mente om boligerne, om man var tilfreds med forholdene, og hvis man ikke var det, hvad årsagen til utilfredsheden var. Desværre er hele dette område af vor kulturhistorie kun yderst sparsomt oplyst, og mulighederne for at udvide vor viden på dette felt er ikke store. Vil man prøve at belyse det liv, der har været levet der, må oplysningerne derom udtrages af højst forskelligartede kilder. I det følgende er givet en kronologisk redegørelse for forholdene i huset, således som de i hovedtræk fremtræder ved en gennemgang af arkivalier, der vedrører beboerne. I modsætning til de to foregående kapitler, hvori alt relevant stof af hensyn til tydeligheden har måttet medtages, er i dette kapitel en lang række personallhistoriske data udeladt for at fremme læseligheden.

Mens grundstykket, hvorpå ejendommen blev bygget, kan følges langt tilbage i tiden, begynder husets historie den 23. august 1731, da svineslagter Anders Pedersen Hvid lader sin grund opmåle.¹

Allerede før dette tidspunkt må der være foregået noget på brandtomten, men hvornår byggeriet er sat i gang vides ikke. Fire dage efter at opmålingen af grunden havde fundet sted, udstedte Hvid et skøde til brændevinsbrænder Jens Nielsen Høg på grunden »med de derpaa Befindende Rudera.«¹ Uoverensstemmelsen mellem dette skøde og de pantebrev, som Høg udsteder ved købet, er omtalt i første kapitel. Af pantebrevene fremgår det, at der allerede i slutningen af august har været bygninger på grunden. Høgs ene pantebrev² var udstedt til brygger Jens Lauritzen, der fik 1. prioritet i huset for et lån på 600 rigsdaler, som han årligt skulle have 5% rente af. Det andet pantebrev³ blev udstedt til grundens tidligere ejer, slagter Hvid, og var en 2. prioritet på 105 rigsdaler og 4 mark. Det oplyses, at disse penge, er slagterens »Myndlings Anna Cathrina Christiania Andersdaatters fædrene Arv«, og derfor er »Oberformønderen« orienteret om udlånet af dem.

Om Høg kan det oplyses, at han stammede fra Jylland, og at han i 1741 fornyede sit borgerskab som brændevinsbrænder.⁴ Han ejede i forvejen et hus i nabolaget, nemlig det hjørnhus i Frederiksborggade ved Kultorvet, der senere blev kendt som Zachariaes hus.⁵ Her boede han selv, og dette er forklaringen på, at Høg ikke optræder i indkvarteringsmandtallene for Åbenrå 1.⁶ Derimod finder man i mandtallene en slagter Jacob Andersen og en skomager Peder Pedersen, som slipper for at betale skat, fordi de er »Brandfølek«, d.v.s. hører til de brandlidte fra den store brand og derfor er fritaget for at betale indkvarteringskat.

I 1739 solgte Høg huset, og det var ved denne lejlighed, vi fik at vide, at det var ham, der havde ladet huset bygge.⁷ Et af de vitterlighedsvidner, der underskriver skødet, er den ovenfor nævnte Jacob Andersen, som bærer tilnavnet Vid. Han var rimeligvis søn af den gamle slagter og blev boende i huset, efter at faderen havde solgt det.

Den nye ejer var studiosus Johan Peter Hartvigsen, der for at erhverve ejendommen optog et lån på 1200 rigsdaler hos renovationskassen. For at opnå det havde han formået sin »Kiere Moder Bodill Elisabeth Sylling, Salig Matthias Hartvigsens som troc Cau-

tionist og Selvskyldner ...« til at underskrive.¹ Denne underskrift kom til at koste hende dyrt. Hendes søn Johan Peter var student fra Helsingør og blev i 1732 indskrevet ved Københavns universitet som 20-årig. Om han nogensinde har fuldendt sine studier er tvivlsomt.

Efter at han havde fået lånet på de 1200 rigsdaler hos renovationskassen, lånte han den 24. april samme år yderligere 400 rigsdaler af en Hans Holst, imod en veksel, som forfaldt den 11. juni. Han fik ikke betalt den rettidigt, og Holst indklagede ham derfor den 16. juli for Københavns byting. I sagens akter² hedder det, at vekslen »... iche til Forfaldstiden er bleven betalt, efter adskillige derom giorte Anmodninger ...«, og Holst forlangte nu, at beløbet skulle betales inden 15 dage med renter og uden udgifter for ham.

Johan Peter Hartvigsen var allerede inden den tid blevet indsat i stadens arresthus, vel sagtens fordi han var insolvent, og hans moders pligt til som kautionist at træde til måtte opfyldes. Fru Hartvigsen var blevet enke kort tid forinden, og hun må have arvet en hel del penge efter sin mand, der havde været tømmerhandler. I 1738 var hun således ejer af en gård i Teglgårdsstræde³, og i juni 1739 opnåede hun et lån mod at stille sikkerhed i sin gård på hjørnet af Lille Kongensgade og Kongens Nytorv.⁴ Dette hus kan ikke have været helt ubetydeligt, idet det var forsikret for 5500 rigsdaler, mens huset i Åbenrå til sammenligning var forsikret for 1500 rigsdaler.

Den 27. juli fik Holst dom for, at pengene skulle betales omgående, men det har tilsyneladende ikke været muligt for fru Hartvigsen at fremskaffe beløbet til trods for, at hun i september atter lånte penge mod pant i huset på Kongens Nytorv.⁵ Der må have været andre og større kreditorer, som skulle stilles tilfreds først. Resultatet blev, at Holst gjorde udlæg i moderens bohave og i lejeindtægten af hendes hus samt af en grund, som sønnen ejede i Nørregade.⁶ Når Johan Peter ikke har kunnet betale vekslen, har han vel heller ikke kunnet opfylde sine forpligtelser med hensyn til huset i Åbenrå. For at få de 1200 rigsdaler tilbage i renovationskassen krævede kassens tre direktører huset sat på auktion. Den foregik den 30. november 1739⁷, og hermed var Hartvigsens kortvarige ejerskab til huset

forbi. Huset blev solgt for 1280 rigsdaler, altså 220 rigsdaler under forsikringssummen, og af renovationskassens regnskaber fremgår¹, at den har fået sine udgifter dækket, og det har Holst rimeligvis også. Ellers ville man sikkert have hørt fra ham igen.

At det fortsat var gået tilbage for familien Hartvigsen, viste sig med al tydelighed, da fru Hartvigsen døde i 1748. Hun havde da i nogen tid boet til leje i bager Aage Busch's hus på Kultorvet. Da hendes bo blev gjort op i slutningen af 1748, var begge hendes sønner fraværende. Om den ene, Christian, oplyses intet nærmere, men om den anden, Johan Peter, får vi at vide, at han er på Christiansø. Da han vel ikke frivilligt har taget ophold på dette selv i vore dage afsides liggende sted, må man formode, at han er blevet forvist dertil, og at han har siddet i øens fængsel, der brugtes som statsfængsel lige til 1855. Det var her den bekendte dr. Dampé henslæbte femten år af sit liv, som straf for sine dengang revolutionære ideer.

Fru Hartvigsens to sønner havde skriftligt givet afkald på deres mødrene arv. Dette afkald fik ikke større betydning, idet der, efter at hendes bo var blevet solgt ved auktion, ikke var andet at dele, end en gæld på 33 rigsdaler.²

Den højstbydende ved auktionen over huset i Åbenrå var tobakspinder Ole Christensen Høgild, og den 27. maj 1740 fik han skøde på huset. For at kunne købe huset udstedte han en obligation på 1000 rigsdaler til strømpekræmmer Natanael Nielsen Birck. Høgild var kommet fra Jylland til København, hvor han fik borgerskab i 1738³ som tobakspinder. I modsætning til de to foregående ejere boede han selv i huset, hvor han drev sit håndværk. I kælderen havde han i 1756 to jernpresser stående. Han var medlem af tobakspinderlavet til sin død i 1770.

I 1743 blev der optaget et ekstraskattemandtalt⁴, og heri får vi lidt at vide om husets beboere. Om en af dem hedder det: »Halver Pedersen Haar verret Soldat nu en fatig Arbeidscarrel«, og om en anden: »Christen Gundersen har verret Soldat nu en fatig mand og har verret torren Vegter j tyske Torren og er det endnu. Huos mig Loserrer en stakel døuf pigge heder Anne Jorgendatter.« Om ejeren oplyses, at han har en pige og »... 2 drenge for Kost og Lehre en

suen nogen daage om ugen som selv er boende i baarre gaden [Borgergade] 2 eller sommetider 3 smaa Matrosdreng j dageløn-
arbejd nar ieg har noget at bestel og dj har lyst«. Forholdene lader
ikke til at have været overvældende gode, men oplysningerne er jo
givet til skattevæsenet, så det var nok klogt at anstille sig så elendig
som muligt. Høgild må efterhånden have tjent sig op, for senere hen
stod det ikke værre til, end at han kunne købe sig et hus i Amalie-
gade, og ved sin død i 1770 efterlod han sig en formue på op mod
9000 rigsdaler.¹

Efter skattemandtallet at dømme boede der således i 1740erne
kun få personer i huset.

I 1757 solgte Høgild huset til en af sine kolleger, tobakspinder
Rasmus Jørgensen. Købesummen var 2900 rigsdaler, men forsik-
ringssummen var også i mellemtiden forhøjet til 2800 rigsdaler.²
Betalingen ordnedes ved, at Rasmus Jørgensen optog et lån på 2500
rigsdaler hos handelsmand Frantz Rausch mod 5% rente.³

I 1750erne nævnes i indkvarteringsmandtallene foruden Jørgen-
sen en slagter Niels Petersen og billedhugger, d.v.s. stenhugger Rob-
bertsens enke.⁴ Slagteren boede rimeligvis i kælderen, som i lang
tid fremover beboedes af skiftende slagtere og høkere.

Tobakspinder Rasmus Jørgensen var fra København og havde
fået borgerskab i 1749.⁵ Det stod vist ikke alt for godt til med hans
økonomi i de første år, efter at han havde købt huset. I juli 1761
lånte han mod pant i ejendommen 1600 rigsdaler af enkefru Dor-
thea Meyer⁶, og i august samme år lånte han af Jens Pedersen
Rasch 400 rigsdaler, ligeledes mod pant i huset i Åbenrå. Det sidst-
nævnte beløb blev han færdig med at afbetale i slutningen af 1763,
mens det store på 1600 rigsdaler først var afdraget i december 1774.⁷

I 1762 blev der udskrevet en ekstraskat, og af det mandtal⁸, der
blev udfærdiget i den anledning, kan vi se, hvem der boede i huset
på dette tidspunkt. Det er ejeren, Rasmus Jørgensen, der har be-
svaret spørgsmålene om husets beboere, og om sig selv og sin familie
oplyser han, at den foruden af ham selv består af »... Min Hustruc
Anne Pouls Datter. Min Pige Kirstine Ols Datter. Min Dreng An-
ders Jørgensen«. På salen boede skibsproviantforvalter Cort Chr.

34. Landemærket set mod Rundetårn og Frue Kirke under englændernes bombardement 1807. Til højre ses de oplyste vinduer i Åbenrå 1.

Stoud med kone, to børn og en tjenestepige. Det ene af børnene var en dreng, Frederik. Han blev senere deputeret i kommercekollegiet og udgav i 1815 under pseudonymet »Student Frederik Cortsen« en bog, »Tanker ved Tabet af Norge«, hvori han med Frederik den 6.s hemmelige billigelse udtrykte det officielle syn i Danmark på denne sag.¹

Som tredje familie nævnes slagtermester Lars Pedersen. Han var enkemand og havde fire børn »hjemme«, hvilket må betyde, at han havde mere end fire børn. Til at hjælpe sig havde han sin søster og en tjenestepige samt en dreng. Af indkvarteringskattemandtallet fremgår, at denne familie boede i stueetagen.¹ Det er ikke oplyst, hvor meget af 1. salen familien Stoud havde til rådighed. Slagtermesteren havde en »... Matros af 3die Div. 7de Comp. No. 70 Hans Pedersen Flindt« i dagleje, og endelig boede der endnu en slagter, Christen Hansen Brandt, i huset. Der boede således i 1762 ialt 19 personer i ejendommen.

Begge Rasmus Jørgensens børn døde rimeligvis inden de blev voksne, og i 1767 oprettede han og hans kone et testamente, for »...at sørge for Fælleds Beste og den længstlevendes Nytte og Conservation ...«. ² Heri bestemmer de, at den, der lever længst, skal kunne disponere frit over deres fællesmidler, men hvis vedkommende gifter sig igen, skal der af fællesboet udbetales den afdødes arvinger 50 rigsdaler. Desværre oplyses der intet om boets værdi ved denne lejlighed.

I 1776 solgte Rasmus Jørgensen huset til Niels Christensen Fuhr, der på een gang var både murersvend og spækhøker. Han gav 2300 rigsdaler for huset ifølge skødet³, men udstedte til Rasmus Jørgensen en panteobligation på 2800 rigsdaler og senere på året yderligere en på 400 rigsdaler. Det har måske knebet for ham med at betale afdrag og renter.⁴

Rasmus Jørgensen havde været medlem af tobakspinderlavet fra 1751, og man kan følge ham i regnskabet over tidepengene i lavsprotokollen til slutningen af 1778.⁵ Han døde rimeligvis i slutningen af oktober. Forinden var der i huset blevet holdt bryllup for skrædersvend Christian Henrich Giese og Christine Olufsdatter, som var Rasmus Jørgensens broderdatter. De fik kongelig tilladelse til at blive viet i onklens hus, vel fordi han var for svagelig til at tage i kirken.⁶ Denne broderdatter er muligvis den samme, som i ekstraskattemandtallet fra 1762 kaldes Kirstine Ols Datter.

Murer og høker Fuhr ejede huset til 1783, da han solgte det til den ovenfor nævnte skræder Giese.⁷ Købesummen var 3270 rigs-

daler, og betalingen ordnedes på den måde, at Giese udstedte en panteobligation til Rasmus Jørgensens enke, som jo nu var en slags svigermoder til ham, på 3300 rigsdaler. Samtidig blev de to gældsposter, som Fuhr havde til Anne Jørgensen udslettet. Hun flyttede med andre ord sit lån fra Fuhr til Giese.¹

Efter at Rasmus Jørgensen var død, var en anden tobakspinder, Johan Kömmel, flyttet ind i huset.² Han havde vel overtaget Jørgensens værksted. Giese, der efter at være blevet gift havde boet i Dronningens Tværgade³, flyttede nu ind i sit eget hus og indrettede sit værksted der. Han var kommet til København fra Rendsborg, hvor han var født, og havde fået borgerskab som skræder i 1780.⁴ Han var da midt i 20'erne.

I 1787 boede der kun 11 personer i ejendommen. Det var Giese med kone og to børn samt tjenestepige, Gieses svigermoder Anne Salig Jørgensens, tobakspinder Spier med en læredreng og en tjenestepige samt høker Kristensen og hans kone.⁵ Desværre kan man ikke af folketællingen se, hvor i huset de forskellige familier har boet.

Gieses kone døde i 1796, ca. 50 år gammel.⁶ Han fik bevilling til at sidde i uskiftet bo, men da hverken han eller hans kone havde pårørende, der kunne være værger for deres eneste barn, datteren Ratzeline, der var 14 år, beder han magistraten beskikke en formynder for hende. Han foreslår selv fuldmægtig Rasmus Kopp, som han »... formoder af gl. Venskab for min afdøde Konne og mig paatager sig denne Forretning Og i alle deele paascer min Datters Gavn og beste.«⁷ Efter at Kopp var blevet beskikket som formynder, blev boet gjort op. I boopgørelsen oplyses, at huset nu er forsikret for 5600 rigsdaler, »... hvilken Summa efter nærværende Conjunctioner ansees og at være den høyeste Værdie som derpaa kunne sættes.« Gieses møbler og øvrige indbo anslås til 300 rigsdaler, mens hans tilgodehavende for skræderarbejde i 1795 og 1796 – også dengang måtte skræderen vente på sine penge – opgjordes til 611 rigsdaler. Boets værdi var således tilsammen 6511 rigsdaler, men herfra må trækkes Anne Jørgensens 1. prioritet på 3300 rigsdaler, en 2. prioritet på 1200 og yderligere et beløb på 400 rigsdaler, som hun havde lånt Giese, d.v.s. ialt 4900 rigsdaler. Hertil kom de beløb,

som Giese skyldte væk, ialt 874 rigsdaler, samt udgifterne til hans kones begravelse 80 rigsdaler og andre 80 rigsdaler, der afsattes til hans egen begravelse. Udgifterne androg ialt 6034 rigsdaler, hvorefter der blev 477 rigsdaler tilbage. Efter loven havde datteren ret til halvdelen af dette beløb, men »... af Faderlig Kiærlighed for sin Datter« gav Giese hende 400 rigsdaler, som blev indsat i Overformyndieriet. Desuden erklærede han, at Ratzeline »... skal bekomme til Brug alle hendes afdøde Moders Klæder af Linnet og Uldent etc.«

I 1801 var antallet af beboere steget til 23 fordelt på 5 husstande.¹ Stigningen hænger bl.a. sammen med, at huset siden forrige tælling i 1787 er blevet ombygget og forhøjet.

Efter sin første kones død havde Giese giftet sig igen. Familien bestod nu af ham selv, hans kone, en datter på 2 år, en tjenestepige og den nu 82-årige svigermoder, Anne Jørgensen. Om hende får vi at vide, at hun lever af sine penge. Gieses datter, Ratzeline, nævnes derimod ikke.

Butikken på hjørnet blev drevet af urtekræmmer Steenholdt, som havde sin moder, sin broder og en læredreng boende hos sig. Høkerboden havde spækhøker Hans Jensen, hvis husstand foruden af ham selv bestod af kone, datter, svigermoder, svigerinde og en tjenestepige. Foruden Giese boede der endnu en skrædermester i huset, Johan Pfeiffer, som havde en tjenestepige og to logerende, cand. phil. H. S. Paludan og cand. theol. Edv. A. Haar. Endelig boede der en 33-årig enke med 3 børn.

I 1805 døde Rasmus Jørgensens enke, Anne, som da var ca. 85 år gammel. Den 7. marts indfandt skiftekommissionen sig i huset og gennemgik hendes lejlighed og opgjorde boct.² Af boopgørelsen fremgår det, at hun har haft et sovekammer og en stue i stueetagen samt et værelse på 1. sal, men man kan ikke se, hvilke af husets værelser, hun har disponeret over. Mens man i vore dage lægger vægt på, at lejligheden udgør en sammenhængende helhed, var der dengang intet i vejen for, at en families lejlighed kunne bestå af værelser i husets forskellige etager, så man måtte ud på trappen for at komme fra stuen til soveværelset.

I fru Jørgensens sovekammer var der et spejl i brun ramme, to

35. Landemærket 1872. Åbenrå 1 ses ved den anden lygte i gades højre side.

lænestole, tre andre stole, en himmelseng med kattunsomhæng og en slagbænk med skab. I himmelsengen var der to underdyner, en overdyne og to hovedpuder. I værelset på 1. sal var der en dragkiste, et chatol med klap og skab, en canapé, seks stole, to spejle med tilhørende konsolborde med marmorplader, fem lampetspejle og et maleri samt et stueur.

Eksekutorer i boet var den tidligere nævnte fuldmægtig Rasmus Kopp, der nu var regnskabsfører for Det Møenske Tugt- og Forbedringshus, og urtekræmmer Steenholdt, mens svigersønnen, skrædermester Giese, intet havde med boet at gøre.

Et halvt årstid efter havde urtekræmmer Gregorius Steenholdt atter forbindelse med skiftekommissionen, men denne gang var han selv hovedpersonen. Han havde lige efter julen 1805 måttet tage det tunge skridt at sende et brev til skiftemyndighederne med anmodning om at få sit bo behandlet, da han ikke kunne betale sine kreditorer.¹

Steenholdt var nu et halvhundred år og havde en urtekræmmer-svend, Niels Risom, og en læredreng, Peter Buchholtz, til at hjælpe

sig i butikken. Sammen med skifterettens folk gennemgik de Steenholdts ejendele, mens vurderingen af varelageret blev overdraget til to urtekræmmere, From og Færsløw. Lejligheden bag butikken var meget sparsomt møbleret. I sovekammeret noteredes et spejl, et bord, to stole, et fag kappegardiner, et gammelt egechatol, en himmelseng med kattunsomhæng og to dyner, to puder og et par lagner. Desuden var der en lille reol med nogle få, gamle bøger. Hele værelsets indhold sattes til en værdi af knapt 18 rigsdaler af »Vurderingskonen, Madam Noer«, som også var til stede.

I stuen til gaden, d.v.s. mod Landemærket, stod en skrivepult og tre gamle stole. Langs den ene væg stod en slagbænk, hvori der var dyner, puder og lagner. Også i køkkenet var der meget få ting: en jerngryde, et par kedler, en kaffekande, tre gamle, tomme kuffletter og et spejl med forgyldt ramme.

Det her nævnte var bortset fra varelageret, der vurderedes til 61 rigsdaler, urtekræmmerens hele rørlige formue, ialt knap 100 rigsdaler. En tilføjelse til boopgørelsen giver et indblik i de trange forhold, en detailhandler har arbejdet under på denne tid. Efter at urtekræmmerens ejendele er opregnet, er noteret:

»Følgende blev anmeldt at være Pantsadt Fallitten:

En Agats Daase, hvorpaa han [d.v.s. urtekræmmeren] anmeldte at være laant af [d.v.s. til] Mad. Helmann 3 Mark 3 Sk., vurderet til 3 Mark.

En do., hvorpaa laant 3 Mark 8 Sk. af hvem mindes han ikke. Vurderet til 2 Mark.

To Sølvtheskeer, hvorpaa han sagde at en Pige ved Navn Stine havde laant 3 Mark. Vurderet til 4 Mark ...«

Kvarterets husmødre har således i mangel af rede penge brugt deres smykker og værdigenstande som panter for at få varer. Opførelsen over denne tuskhandel omfatter sølvknæspænder, salmebogsbind af sølv, lænkeknapper og fingerbøl til en værdi af ialt 25-30 rigsdaler. Af rede penge ejede Steenholdt kun 23½ sk., som skifteretten tog i sin varetægt, efter at man havde forseglet dørene til butikken og lejligheden samt de rum i kælderen og på loftet, som Steenholdt havde haft rådighed over.

Boets udgifter oversteg langt værdierne. Der var ikke blevet betalt husleje i 1½ år, hvilket løb op til over 80 rigsdaler, og hverken svenden eller lærlingen havde fået løn og kostpenge det sidste år. For svendens vedkommende beløb det sig til 60 rigsdaler foruden kostpengene. Hvordan de har klaret sig uden at få deres løn i et helt år, er ikke godt at vide.

Først efter at der i foråret 1806 havde været holdt auktion, sluttedes sagen med, at Giese fik udbetalt hele boets beholdning, 74 rigsdaler 10½ sk., således at i hvert fald han nogenlunde fik dækket sit krav. Om svenden og drengen har fået deres penge vides ikke.

Det tidligste billede, der findes af huset, er omtrent fra denne tid. Det er C.W.Eckersbergs maleri af Vor Frue Taarns Brand under bombardementet natten mellem den 4. og 5. september 1807, især kendt gennem G.L.Lahdes stik. Huset ses helt til højre i billedet med tre etager og sit gebroknede, røde tag. Vinduerne har småsprossede ruder og er fuldt oplyst. Mærkværdigvis har man ikke lukket skodderne for i stueetagen, til trods for at de dog må have kunnet yde nogen beskyttelse mod de engelske bomber, som regnede ned over byen. Det engelske bombardement skånedde husene i Åbenrå, men mange af bygningerne i Landemærket led stor skade, og en del af den karré, hvori huset på hjørnet af Åbenrå og Landemærket lå, blev så stærkt medtaget, at de huse, der ikke nedbrændte, måtte rives ned, og der blev ikke siden bygget på grundene. I stedet blev arealet udlagt til Hauserplads.

I 1812 blev der til afløsning af ekstraskatten af 1762, som var blevet opkrævet hvert år lige siden da, opkrævet en skat af værelser med ildsted.¹ Af de beregninger, der ligger til grund for udskrivningen af skatten, kan man se dels de enkelte rums størrelse, dels hvor de forskellige familier i huset boede. Da beregningerne ikke giver oplysninger om de rum, der ikke havde ildsted, kan man dog ikke se, hvor mange værelser, hver enkelt familie havde til sin rådighed.

I kælderen boede en øltapper Holm, mens urtekræmmer Jørgensen havde afløst fallenten i butikken i stueetagen på hjørnet. Han havde samtidig lejligheden på 1. sal til højre i Åbenrå. I hjørnestuen på 1. sal og de to værelser mod Landemærket boede en ma-

dam Holm, mens en madam Endorph havde lejligheden på 2. sal til højre i Åbenrå. Familien Giese havde værelser både på 2. og 3. sal. På 2. sal havde den hjørnestuen og værelserne mod Landemærket og på 3. sal yderligere mindst to værelser.

Madam Christiane Rosine Holm, der boede i hjørnelejligheden på 1. sal, havde været gift med en koffardikaptajn Peter Petersen Holm. Den 21. november 1805 mødte skiftekommissionen efter hendes egen anmodning op i lejligheden.¹ Hun havde kort forinden fået et brev med meddelelse om, at hendes mand var død i Altona. Fru Holm oplyste, at hendes mand for omtrent 14 år siden var rejst til Holland. Senere havde han været i fransk tjeneste, og i 1801 var han kommet til Altona. Dette bekræftedes ved en attest fra fire mænd, som havde kendt kaptajnen, og som havde opholdt sig i Altona. De to af dem bekræftede desuden, at de havde overværet hans begravelse der.

Foruden sin enke efterlod Holm sig en søn. Af boopgørelsen får man et tydeligt indtryk af enkens økonomiske vanskeligheder, overladt som hun var til både at forsørge sig selv og drengen. Bohavet var meget sparsomt, når man tager i betragtning, at hun havde tre værelser. Af møbler var der et bord, fire stole, en fyrretræs slagbænk (hvor sønnen sov?), et chatol med skab, et spejl og seks fag gardiner. Antallet af gardiner viser, at hjørnestuens vinduer ikke har været blindet på dette tidspunkt. Det her nævnte har rimeligvis været hjørnestuens hele indhold. I de øvrige rum var der et bord, fem stole og en topseng med kattunsovlhæng, madras og dyner. Den smule, der ellers nævnes er husgeråd: tre spølkummer, fem par te-kopper, tepotter, fade, tallerkener etc. Da boets værdi var gjort op, beløb det sig ialt til ca. 45 rigsdaler, men til gengæld skyldte hun husværten, skrædermester Giese, et helt års husleje samt udlæg for skatter og afgifter, og hun havde heller ikke kunnet betale sin tjenestepige, Anne Dorthea Becker, der havde et helt års løn, 16 rigsdaler, til gode. Den øltapper Holm, der ifølge ildstedsskatten bor i kælderen i 1812, er måske ægteparrets søn.

Skrædermester Giese døde i 1822 i en alder af 68 år. Han efterlod sig enke og fire børn.² Hans enke Anne Cathrine fik tilladelse til at

blive siddende i uskiftet bo, men skiftekommissionen indfandt sig i huset få dage efter at Giese var død for at gennemgå boet, og vi kan af registreringen se, hvad familien Giese havde af indbo.¹ Ifølge ildstedsskatten havde Giese værelser både på 2. og på 3. sal, men i boopgørelsen er kun nævnt lejligheden på 2. sal. Der var jo også forløbet ti år, siden beregningerne til brug for ildstedsskatten havde fundet sted, så det er muligt, at familien i 1822 kun havde værelserne på 2. sal.

I hjørnestuen var der to spejle, seks fag gardiner og seks fag rullegardiner. Gardinernes antal viser, at stuens midterste vindue mod Åbenrå endnu ikke var blindet. Af møbler var der to mahogni-borde, et bakkebord, seks stole, to gamle kommoder, hvori familiens tøj lå, og en topseng med omhæng. I sengen lå tre dyner, tre puder og et par lagner. På væggene var ophængt elleve malerier og kobberstik, mens de tre porcelænsbojaner, der nævnes, vel har stået på bordene eller kommoderne. Endelig nævnes en ting, som viser, at man var med på moden, nemlig »et lidet Gulvteppe«. Mens man ikke tidligere havde brugt gulvtæpper i borgerhuse, vandt denne skik frem i løbet af det 19. århundredes første halvdel, og det må vistnok fastslås, at familien Giese har været tidligt på færde, når den allerede i 1822 har tæppe på gulvet.

I værelset ved siden af, d.v.s. tofagsværelset mod Landemærket, var der to fag kappegardiner, og på væggene hang et spejl og to malerier. Desuden stod der et natbord, et lille bord og en gammel kommode, hvori fru Giese havde sit tøj. Endelig var der et mahogni-chatol med overskab. Heri fandtes foruden tøj noget sølvtøj: en sukkerbøsse, to teskeer og en spiseske samt syv vinglas.

Det næste værelse, d.v.s. trefagsværelset mod Landemærket, kaldes sovekammeret, men vi har allerede set, at også hjørnestuen blev brugt som soveværelse, og der er intet i trefagsværelsets møblering, der viser, at det specielt er indrettet til soveværelse. Der står ganske vist en topseng med omhæng og en »canopee«, men desuden er der seks stole, to spejle, tre borde og for vinduerne gardiner og rullegardiner. Sengen er udstyret med to dyner, tre puder og et par lagner.

I køkkenet var der syv fade og ikke mindre end 48 tallerkener.

36. Åbenrå set fra Vognmagergade 1913. Tværgaden i forgrunden er Landemærket.

Der var to vaskekedler af messing, en bouillonkedel af kobber, en malmmorter, to strygejern, to kobbertejedler, en potpourrikrukke, forskellige lysestager og ildklemmer, en skuffe (skovl), en økse, to pipejern til ordning af kraver, en vandspand, en balje, tre kobberkasseroller og en dragt af kobber.

Dette var foruden huset skrædermester Gieses hele ejendom, da han døde i 1822, men han må alligevel betragtes som en velbjerget mand, som fik sine børn godt i vej. Den ene datter blev gift med

regimentskirurgen i Slesvig, den anden med fuldmægtigen ved Københavns kærnerkontor, mens den ene søn var snedker, og den anden skolelærer og kirkesanger i Ishøj sogn.

I 1834 døde Gieses enke, og af skiftet kan man se, at der ikke er sket større ændringer i lejligheden, siden hans død i 1822. Hun havde boet på 2. sal, og der er tilsyneladende ikke anskaffet nye ting; derimod er enkelte af de gamle ting blevet kasseret.¹ Det er påfaldende, at der i skiftet ikke nævnes gardiner, men kun rullegardiner, ligesom man både her og i de tidligere omtalte skifter savner oplysninger om f.eks. familiens tøj, dækketøj og sengelinned.

Da boets løsøre var opregnet og vurderet, blev der, foruden værdien af huset, til deling mellem arvingerne 96 rigsdaler 5 mark og 6 skilling. Denne forholdsvis beskedne sum står i skarp kontrast til de 9000 rigsdaler som huset var vurderet til og til den lejeindtægt, det indbragte.

Ved fru Gieses død benyttede prokurator Petersen, som behandlede boet, lejligheden til at udskifte nogle af beboerne og til at regulere huslejen. I oktober 1834 indrykkede han en annonce i Adressevise og i Berlingske Tidende:

»Paa Hjørnet af Aabenraae og Landemærket No. 232 er tilleje
1ste Sal af 2 Værelser med Kjøkken, Brændekammer samt fælleds Tørreloft

2den Sal af 3 Værelser ligeledes med Kjøkken, Brændekammer samt fælleds Tørreloft

Kjælder hvor i en Række af Aar har været drevet Frugthandel

Anvises fra 2den Sal. Om Lejen accorderes med Procurator Petersen, boende i Compagniestrædet No. 70 anden Sal, paa det vedkommende Stervboes Vegne.«

I kælderen havde frugthandler Knudsen haft butik og lejlighed for 72 rigsdaler halvårligt, men den blev nu udlejet til skipper Schmidts enke for 50 rigsdaler pr. halvår. Butikken i stuen havde urtekræmmer Hjorth lejet for en pris af 130 rigsdaler halvårligt. På 1. sal boede vandkigger Hans Jensen for 32 rigsdaler, mens malermester Blaumüller boede i hjørnelejligheden for 50 rigsdaler halv-

årligt. Den lejlighed, fru Giese havde boet i på 2. sal, blev først lejet ud til en skrædermester, som betalte 40 rigsdaler for et halvt år, men da han flyttede i april 1835, rykkede en vævermester Poulsen ind mod at betale 45 rigsdaler, en ikke ringe stigning. Til gengæld truede en glarmesterenke, der boede på kvisten for 2 rigsdaler om måneden, med at flytte, hvis hun ikke fik huslejen nedsat til 1½ rigsdaler. En så alvorlig trusel turde prokuratoren ikke sidde overhørig, og hun opnåede da også at få lejen nedsat. I denne periode beløb huslejeindtægten sig til over 700 rigsdaler om året.

Af en lejekontrakt fra 1834 fremgår det, at et værelse på 1. sal var udlejet til en enke, Christiane Strømmen, som havde fælles køkken med lejlighedens øvrige beboere. Hun betalte 3 rigsdaler om måneden for dette værelse med køkkenadgang, og der er her rimeligvis tale om værelset i baghuset. I kontrakten forpligter hun sig til ikke at fremleje værelset(!), og hun skal renholde trapperne ud for lejligheden »efter Tuur og Omgang med de øvrige Beboere i samme Etage og Locummet ligeledes vadsket og renholdt efter Omgang med Husets øvrige Beboere.«

Da Gieses ældste datter, der havde været gift med regimentskirurgen, var død og iøvrigt forlods havde fået udbetalt sin arvepart, skulle de to sønner og den anden datter ifølge arveloven dele arven, således at sønnerne fik 2/5 hver, mens datteren fik 1/5. Den ene søn, skolelæreren, overdrog sine 2/5 til søsterens mand imod udbetaling af en sum på 2740 rigsdaler sølv. Hermed sad kærnerfuldmægtigen inde med de 3/5 af husets værdi, og det er da også ham, der herefter tager sig af ejendommens administration.

Kvarteret omkring Åbenrå-Landemærket var i det 18. århundrede et agtværdigt kvarter. Således var huset Åbenrå 5 opført af Københavns kommandant, rigsgreve von Sponneck, og i dette hus afholdtes i 1744 hos højesteretsassessor Gotthardt Fursmann det første møde i den nystiftede frimurerloge Zorobabel. Fursmann var en nær ven af Holberg, som ofte kom i huset for at diskutere Fursmanns oversættelser af Holbergs værker til fransk.¹ Også senere i århundredet holdt frimurerne til i Åbenrå, men efter 1800 skete der i kvarteret en udvikling til det værre.

På grund af byens stigende befolkningstal og forbudet imod at opføre bygninger i større omfang uden for voldene klumpedes Københavns indbyggere mere og mere sammen i de tæt bebyggede kvarterer. Rosenborg kvarter, som jo havde undgået branden i 1795, hørte efterhånden til byens ældre kvarterer, og selv om husene var blevet vedligeholdt, kunne det ikke undgås, at de virkede mindre attraktive, end de nye huse, der var blevet opført efter 1795-branden og bombardementet. Lejerklientellet skiftede karakter på grund af den stærke sammenhobning af mennesker og vel især på grund af det leben, der udfoldede sig i de nærliggende Brøndstræder, der i løbet af det 19. århundredes første halvdel blev et af hovedtilholdsstederne for de københavnske prostituerede.¹

Den dengang meget kendte bogtrykker og lejlighedsdigter Jacob Behrend flyttede omkring 1840 ind i Åbenrå 3. Her digtede han i hundredvis af skillingsviser, som omhandlede døgnets begivenheder, og som blev solgt i stort tal på Københavns gader. Blandt andre humoristiske skrifter udgav han også »Kiøbenhavns satirisk-komiske Veiviser eller den skjælmske Ledsager i Danmarks Hovedstad« i 1839. Heri beskriver han Landemærket således: »Landemærket udgjorde Grænsen mellem Landsbyen Serritslev og København. Om Aftenen skal det spøge i denne Gade henimod Gothersgade. Spøgelseerne ere, efter Sagnet, qvindeligt klædte, og meget joviale.« Og om Åbenrå hedder det: »Her er en blomstrende Handel med kogte Kartoffler, stegte Aal og grillerede Faarehoveder; om Morgenen vækkes Beboerne ofte af disharmoniske Tercetter, Qvartetter, Qvintetter etc., udførte af Dilletanter og Dilletantinder, som fra Vognenes Troner udraabe Tørv, Pindebrænde, matte Fisk etc. – Efter at adskillige have brukket Been og Arme, er Gaden viseligen bleven brolagt.« Man kan forestille sig den larm, der har genlydt i den smalle gade, når bøndervognene skumplede igennem den, mens bønderkarle og -piger i høje toner falbød og lovpriste deres varer fra de toplæssede vogne.

Stadens høkere så ikke med milde øjne på denne livlige handel, der jo gik uden om deres pengeskuffer. En af dem har i 1840 givet sin harme luft i en skrivelse til borgerrepræsentationen.² Han hæv-

der, at det er vel bekendt, at mere end 100 butikker står lukkede. For at fremme handlen vil han have al høkerhandel på torvene og udråben af varer på gader og stræder forbudt. Det kan nemlig bevises, »at 60 til 70 Bønder har holdt i Aabenraa og Vognmagergade hver Løverdags og hokret det ud, som Kældermændene skulde have at leve af og betale Husleje og Næringskatter for.« Høkerens velklage blev imidlertid henlagt, uden at nogen tog notits af den.

I 1840 boede der ialt 30 personer i huset. Der var stadig urtekræmmerforretning på hjørnet. Den blev drevet af en 29-årig urtekræmmer, Vium, med en lærling. I kælderen var der som hidtil frugthandel, og iøvrigt udgjordes beboerne af håndværkere med deres familier samt flere enker med deres børn. Allerede på dette tidspunkt var huset efter vor tids opfattelse stærkt overbefolket. Frugtkælderen blev drevet af en kone, hvis mand var skomager. Foruden butikken skulle der også være plads til dem selv og deres tre børn, og alligevel havde de en skomager boende som logrende.¹ På 1. og 2. sal, der hver bestod af fem værelser, boede henholdsvis 8 og 9 personer. Tilsyneladende boede ingen af familien Giese, der stadig ejede huset, i ejendommen.

Ved folketællingen i 1845 var antallet af beboere steget til 43. I kælderen boede en ben- og kludehandler med kone og tre børn. Hjørnebutikken beboedes af en mel- og grynhandler med kone og et barn, mens stuelejligheden i Åbenrå var udlejet til en skrædermester, der havde kone og tre børn samt to plejebørn, ialt syv personer. På 1. sal boede ialt ni personer, på 2. sal tolv og på kvisten syv personer.

Det er påfaldende, at kun meget få af de personer, der boede i huset i 1840, genfindes i tællingen fra 1845. Der er foregået en stadig ud- og indflytning, et forhold, som vedvarer så langt bevægelserne kan følges i folketællingerne. Den store flyttefrekvens er ikke noget specielt for de sociale grupper, der boede i dette hus. Den var et grundtræk i datidens byliv, og de to årlige flyttedage medførte en voldsom oprydning i og udrensning af lejlighederne, inden de nye lejere rykkede ind. Det er ikke ualmindeligt at se de samme personer opført med ny adresse hvert år gennem 15-20 år, og jævnlige ser man

37. Landemærket 1958 kort før husets nedrivning.

dem flytte tilbage til et hus, som de havde boet i adskillige år i forvejen. Trængslen inden for de gamle volde var nu ved at være på sit højeste, og ved tællingen i 1850 var antallet af lejere atter steget, idet der nu boede ialt 46 personer i huset. Mens der i stueetagen kun boede 7 og på 1. sal ligeledes 7 personer, var 2. sal beboet af ikke mindre end 15 og kvisten af 12 personer. I hver af lejlighederne på 2. sal boede der to familier bestående af henholdsvis 3, 2, 5 og 5 personer.

Ved folketællingen i 1855 var antallet af beboere stadigvæk 46, men for størstedelens vedkommende var der atter tale om andre personer end ved tællingen i 1850.

I 1857 solgtes huset, der nu var forsikret for 12800 rigsdaler, til

urtekræmmer Johan Schæffer for 13800 rigsdaler.¹ Han havde tidligere boet i Adelgade, men flyttede nu ind i hjørnebutikken i sit eget hus. Her boede han med kone, moder, to børn og en tjenestepige. I den første tid, han ejede huset, skete der en nedgang i antallet af beboere. I 1860 var det faldet til 36 personer, hvoraf de 10 boede på kvisten, men allerede i 1870 var det steget til 42. Sløjfningen af voldene og opførelsen af boligkvarterer på Broerne medførte således ikke nogen større lettelse i boligsituationen i dette hus.

Urtekræmmer Schæffer disponerede selv over alle stueetagens fem værelser, og desuden brugte han kælderen og stueetagen i baghuset som pakrum. I kælderen mod Landemærket var der en marskandiserhandel. På 1. sal boede der ialt kun 6 personer. Trængslen var størst på 2. sal og kvisten, hvor der boede henholdsvis 13 og 16 personer. I 1880 boede der ialt 44 mennesker i huset, og dette tal holdt sig nogenlunde uændret til henimod århundredskiftet. I 1880erne var huset brandforsikret for 25.800 kr., mens den samlede lejeindtægt androg ca. 2.800 kr. om året.

Urtekræmmer Schæffer solgte huset i 1883 for 35.000 kr.² til en høker, hvis familie ejede det til kort før nedrivningen i 1958.

Det hus, hvis historie her er skildret, tilhørte den gruppe københavnske bygninger, som blev opført efter den store ildebrand i 1728, og som gennem sin lange levetid husede et lille udsnit af byens almindelige befolkning. Der er intet usædvanligt ved dets historie, fra først til sidst var det et jævnt borgerhus. Trods ombygninger og svingende konjunkturer var dets ejere til stadighed fra nogenlunde samme sociale lag, håndværksmestre og småhandlende. Også lejergruppen var præget af stor ensartethed. Bortset fra de to akademikere, der boede i huset i 1801, og butiksindehaverne var lejerne alle fra arbejder- eller håndværkerklassen. Mens kælderbutikken i Landemærket gennem tiden blev brugt af spækhøkere, frugthandlere, marskandisere og sluttede som bladhandel, udviste urtekræmmerne på hjørnet den største standhaftighed. Gennem mere end 200 år afløste den ene kollega den anden, indtil den sidste i 1958 lukkede butiksdøren og drejede nøglen om for sidste gang.

No 1 Åbenrå

A house in Copenhagen and its inhabitants throughout two centuries

TRANSLATED BY JEAN OLSEN

This book is published by the Nye Danske af 1864 Insurance Company on the occasion of its centenary. It describes the history of a dwelling house from the time it was built, shortly after the Great Fire in 1728 until it was demolished in 1958, when the south side of the street Åbenrå was to be redeveloped.

The description is based on material provided by an examination carried out by the National Museum of the house, shortly before it was demolished. Investigations of buildings shortly to be pulled down were begun in 1953, as it was foreseen that like many other towns, Copenhagen would undergo extensive clearance programmes. The aim of examinations of this kind is to clarify the building and living conditions of the past. In the course of a few years, many old houses in Danish towns will have disappeared, and it is extremely important that buildings not to be preserved are thoroughly investigated before they are demolished. A generally accepted view is that a house such as No 1 Åbenrå has no particular interest being in no way different from a large number of other houses. Nevertheless it is my hope, that the investigation and its results described in this book will demonstrate that research into this group of buildings is justified, giving us as it does, valuable glimpses of the cultural history of daily life in the past—a field about which relatively little is known.

Chapter 1. The House

No 1 Åbenrå was situated in one of the areas worst affected by the Great Fire of Copenhagen in 1728. Documents from 1731 show that a building was erected in that year on the corner of the streets Åbenrå and Landemærket. (No 251 in fig. 3). It was 4 bays in depth, 7 bays in length and 2 storeys in height, plus an attic with dormer windows across 3 bays. While a building was erected on the Landemærket side which was 4 bays in length and 2 storeys tall. A gateway led into the courtyard through this wing. Both buildings were half-timbered, and apart from six private rooms, they contained a shop which occupied the corner position. Back premises were added shortly before 1756 that adjoined the Landemærket wing.

In about 1788 the half-timbering of the façades towards the two streets was replaced by brick walling, and at the same time both buildings were increased in height to three storeys with a mansard roof. There were sinks in the kitchens but only for the disposal of slops, water had still to be brought up from the well in the yard. The old back-house had been pulled down and another adjoining the Åbenrå wing was built. It had the same height as the two other buildings, but only the ground-floor was of brick. Access to the buildings and courtyard was now through a doorway in Åbenrå, as the gateway in Landemærket had been eliminated in the course of rebuilding.

The proportions of the buildings underwent no change after that, but interior modernization was done from time to time. In 1872 water-pipes were installed in all the kitchens, and gas-pipes were put in at about the same time but only for lighting. Ranges were even used in the kitchens until about 1900, and electricity was installed after this date. The façades were given a uniform decoration in 1801, and the building acquired the appearance it maintained until its demolition in 1958. Judging from its exterior the house could well have been built in about 1800, but behind the new shell large portions were concealed of the original house from the 1730's. The discoveries made in the building and the conclusions to be drawn from them are dealt with in

Chapter 2. The Examination

Conditions for an investigation of this kind are far from favourable. There is only a short time at our disposal, and results are often destroyed by vagrants who move into the vacant rooms, or by "historically interested" individuals, whose interest in the details revealed is sometimes so great, that they simply remove parts of the fixtures or otherwise wantonly destroy the building.

No 1 Åbenrå was demolished floor by floor, and in order to avoid pieces of masonry from falling into the street, the contractor mounted large protective screens through the windows (fig. 10). The ceilings from the first period of the building were located fairly quickly, but they could only be removed after the work of demolition had reached the rooms with the preserved ceilings. This resulted in the ceilings suffering damage during three days of heavy rain after the removal of the roof. Attempts were made to catch the rain in every available receptacle (fig. 9), and in spite of this rough treatment we succeeded in bringing the ceilings to the National Museum, where they can be found today in good condition.

A close examination of the items brought back to the museum had to be postponed owing to the speed at which the demolition was carried

out. This was actually an advantage, as it was later possible to adopt methods which were not yet fully worked out at the time the house was pulled down.

The interior of the ground-floor room in the Åbenrå wing had the best preserved original features, the panelled ceiling and wainscoted walls prior to 1756 were intact, whereas the rest of the living accommodation had plastered ceilings. The original raftered ceiling and wattle and daub walls were revealed (fig. 11-12) when the wainscoting was removed. The beams and boards of the ceiling had a marbled effect in grey and red colour wash or distemper, and these were covered by the panelled ceiling in 1756. Between the half-timbering, the wattle and daub walls were coated with several layers of whitewash which extended to the ceiling, showing that the room once had marbled ceilings and whitewashed walls but that it was not an original feature. A decoration painted in distemper was found under the coats of whitewash on the walls (figs. 13-14) and a new technique was used to reveal it. The layers of whitewash were stripped off the walls in a single operation that laid bare the decoration, then this too was peeled off. The layers were successfully split enabling the two wall-coverings to be kept separately. The marbling on the ceiling and the wall decorations were the innermost layers, and as the marbling extends down the wall in several places, the layers must be contemporary.

According to records, the room had a panelled ceiling and wainscoted walls in 1756. Therefore the first painted walls and ceiling must date from sometime between 1731 and 1756, except for a period prior to the panelling of 1756 when the interior had a marbled ceiling and whitewashed walls. The wainscoting is preserved almost intact. X-ray photographs and cross-sections through the layers of paint were used for examining the panelling.

This method is a technique used in painting conservation which has been adapted for use in the examination of old buildings by Ole Alkær sig, painting conservator at the National Museum. Earlier, each coat of paint was removed one by one from the object under examination, but in the new method the test patches are reduced to a minimum. X-ray photographs show whether there is any decoration, and with the help of cross-sections through the paint it is possible to see its colours. A sample cross-section measures 5 × 5 mm, and it is cut through all the layers of paint so that their order is not disturbed in any way. This sample is cast in transparent plastic and then ground to enable the layer divisions to be studied under a microscope. The cross-section is photographed in colour through the microscope, the diapositive can then be further enlarged

through a projector (500 times for example). Therefore the chances are increased of identifying the types of layer accurately—whether a layer is a first coat, a glaze, a top coat or a film of dirt. The cross-sections are obtained from the exact area required by placing the X-ray photographs against the object being examined.

The method is invaluable as it avoids damaging large areas of paint, yet it still supplies all the necessary details of hidden, earlier layers. It is possible to separate one layer from the other with the greatest accuracy, which is very important in cases where a particular layer is to be uncovered. Finally, the method is indispensable when ascertaining the chronology of the layers, and the subsequent dating of related objects, as in the case of the door and the lower staircase mentioned in the following. The X-ray films (fig. 15) showed that both ceiling and walls had three layers of decoration apart from a series of later, plain coats of paint. The innermost layer of decoration consisted of a circle in which there was the figure of a woman surrounded by driving clouds. The next layer was a bold pattern of rocailles, while the third layer was a line painting of stylized flowers. The wainscoting of the walls were similarly decorated, with some additional line painting on a later coat of paint in imitation of a panel.

The cross-sections showed that the door had 18-20 coats of paint, the ceiling 17-18, while the wall had 14-15 as well as four layers of wall-paper (figs. 17 and 19). Originally the room was ochre yellow with yellowish-grey doors with marbled frames in yellow, brown and red. Off-white circles enclosing figures against a blue ground surrounded by grey clouds were painted on the ochre yellow of the ceiling, while the walls had painted pilasters in grey tones (figs. 16 and 18). Layer two was a yellowish-brown with no decoration, and a coat of dirt over this indicated that it had not been painted over for some time. After this the entire room was painted emerald green, and this colour was used as the background on which a pattern of rocailles in Prussian blue was painted. Later the interior was painted dark green. However when the entrance was altered during the rebuilding of 1788, the staircase wall had to be moved in, and this reduced the size of the ground-floor room. The ceiling boards were shortened, causing the painted decorations and the plain, dark green coat to be cut (fig. 20), which firmly dates these features to the period before 1788. The room was painted pale grey, layer 5, after the wall abutting the staircase was moved. The ceiling received a templet frieze of flowers, and as this follows the newly-built wall, it must have been painted after 1788. Several layers of emulsion paint followed, succeeded in turn by oil paint. The ceiling was later whitewashed and

the walls distempered, and during the last years of the house the walls were papered.

As no decision has yet been reached concerning the uncovering of the paint layers, the decorations are only known in a small test area. Knowledge is otherwise based on the cross-sections and X-ray photographs. All the wood from the interior is stored at the National Museum and the layers of paint are still intact.

The staircase was identical in quality only as far as the flight between the first and second floors (fig. 21), while it was apparent from the mouldings of the top flight that this was of later date. The lower part of the staircase must be earlier than 1788, as its earliest coat of paint corresponds to the innermost coat on the door of the ground-floor room. The second coat on the door was the same colour as the ground for the rocaille decoration on the wall and ceiling which was prior to 1788. Layer 1 is therefore even older, and as the earliest layer on the staircase was the same, it must also be older than 1788. Since it was probably not painted as frequently as the rooms, it could possibly even be prior to 1756. This applies to the staircase and bannisters only.

The cornice nearest the stairs was intact in the apartments on the first floor (fig. 22), showing that the wall had been changed before the appraisalment of 1788 was drawn up, and this agrees with the results of the examination on the ground-floor. The original ceiling was found (fig. 25) when the ceiling plaster was removed. In 1788 the walls of the room were covered with canvas and this was still preserved, but in the course of time thirty-two layers of wallpaper had been papered over it, and between the wallpaper and the canvas were five coats of paint—three decorated and two plain. The innermost layer, a rocaille pattern, must have been painted before 1788, while the latest coat (plain green) can be dated to the 1840's.

Several coats of whitewash were found on the wainscoting under the canvas as in the room on the ground-floor, these were stripped off in one to reveal the original decoration beneath (figs. 23-24). This was only intact on part of the west wall, but the walls of the room probably had similar decorations which were done at the same time as the ceiling was painted. The whitewash of the walls in this room also continued up between the beams of the ceiling, showing that the room once had a painted ceiling and whitewashed walls. However in contrast to the ground-floor apartment, the first floor ceiling was plastered before 1788.

The corner room on the first floor (fig. 27) had a plastered ceiling too, and when it was removed the original painted ceiling came to light, decorated with a pattern of acanthus in yellow and red on a grey ground

(fig. 31). The walls behind the wainscoting were whitewashed (fig. 28) concealing the original decorations (fig. 30) as in the two rooms already described.

The walls were whitewashed after the original paint had adorned the interior for some time. In about 1788 the ceiling was plastered over and the walls given wainscoting. The wainscoting covered the walls from floor to ceiling, but it was replaced in the middle of the 19th century by a dado and canvas, and in the course of the next century the canvas was covered with a considerable number of wallpapers.

The rooms on the second floor were established when the height of the house was increased in 1788 (fig. 33). They were arranged in the same way as the older and lower floors but none of the earliest paintwork was preserved.

Chapter 3. The Occupants

Man shapes his surroundings according to need and desire but an impulse also exists, flowing in the opposite direction from things to man. When a house is first built and equipped, it influences our daily existence to a far greater degree than we normally realize. We would like to know far more about day-to-day family life, but unfortunately this aspect of our cultural history is scattered, and the chances of increasing our knowledge are not great. Information about the occupants of No 1 Åbenrå has been collected from widely diverse documents, and it should help to provide some idea of conditions in the house during its entire existence.

The owner of the house which burned down in 1728 was a pork butcher called Hvid. In 1731 he sold the plot and ruins to a distiller of aquavita, Jens Høg, who immediately began to build a new house, i.e. the house described above. Only traces of two of the occupants remain from this early period, a butcher and a cobbler, for Høg himself lived in another house that he owned in the neighbourhood. He sold the house in 1739 to a scholar called J.P. Hartvigsen, whose mother acted as guarantor in security for several loans he raised in connection with the purchase. This guarantee cost her dearly when her son could not discharge a bill of exchange, whereupon her own house and possessions were seized. However the money raised was not enough to cover the debts, and the house was sold by auction in the same year. The mother died heavily in debt and lonely, while her son was imprisoned on the distant small island of Christianso, off the island of Bornholm in the Baltic.

The house was purchased at the auction by a tobacco spinner, who ran his business in the basement with the help of two lads and an as-

sistant. He simulated great poverty for the benefit of the tax authorities but he steadily amassed money and left a fortune when he died in 1770. In 1757 he sold the house to another tobacco spinner, Rasmus Jørgensen, who had to raise considerable loans like his predecessors in order to acquire the house. Three families, nineteen people in all, lived in the house in 1762. In 1776 a bricklayer and provisions dealer called Fuhr bought the property, selling it again in 1783 to Jørgensen's nephew-by-marriage, Christian Giese. Giese came from Rendsborg in Schleswig Holstein, he became a licensed tailor in Copenhagen in 1780, moving with his family into the house. In 1787 there were still three families living in the house, but the number of occupants had fallen to eleven. In about 1788 the height of the house was increased and in 1801 it sheltered five families, twenty-three people in all.

Lists for probate provide glimpses of the way in which the flats were equipped. Nowadays a flat is expected to have certain compact, functional qualities, while at the beginning of the 19th century accommodation could well be on different floors, with perhaps the bedroom on the floor above and reached by going up the common staircase. The flats were very sparsely furnished. A list for probate from 1805 shows that the room on the first floor contained a chest, a bureau with top cabinet, a settee, six chairs, two looking-glasses with consoles, five bracket-lamp mirrors, a painting and a clock. The bedroom on the ground-floor was furnished with a four-poster bed, a sleeping bench, two armchairs, three other chairs and a looking-glass.

The grocer who rented the corner shop went bankrupt in the same year, and the assessment made of his estate shows that he lived in utmost poverty. Poverty also harassed the inhabitants of the neighbourhood generally, as shown by the simple jewellery bartered by housewives in return for groceries. A list of the barter includes silver knee-buckles, the silver catches from prayer books, cuff-links and thimbles. In cash the grocer only possessed 23 $\frac{1}{2}$ *skilling*. He had paid no rent for years, and owed his assistant and boy at least one year's wages and board-wages; it is not recorded whether they were ever paid.

The earliest picture of the house is from approximately this period, a print after a painting by C.W. Eckersberg showing the street Landemærket with the Church of Our Lady (Vor Frue Kirke) under bombardment on the 5th September 1807. The house can be seen to the right (fig. 34).

The tailor, Mr. Giese, died in 1822. He left a widow and four grown-up children well provided for. Lists for probate, for example, show the way in which the corner room on the second floor was furnished. There

were two mahogany tables, possibly placed under two looking-glasses on the window piers. Six sets of curtains and blinds, a tray table, six chairs, two old chests of drawers and a canopied bed. Eleven paintings and etchings hung on the walls and three porcelain jars stood on the tables. Finally a small rug is mentioned, which shows that the Giese family had adopted the latest fashion, for the use of carpets in ordinary Danish homes at that period was something very new. The lists also give information concerning the other rooms belonging to the family.

The neighbourhood around Åbenrå-Landemærket was a respectable one in the 18th century, but because of the increase in the population of Copenhagen and the decree forbidding the erection of buildings outside the city ramparts, conditions became more and more crowded for its citizens. The character of the quarter gradually changed, and in the course of the 19th century it became one of the chief haunts for pimps and prostitutes.

In 1840 thirty people in all lived in the house, in 1845 the figure had risen to forty-three, and only very few of the people who lived there in 1840 were still there in 1845. This tendency is not characteristic for this social group alone, a high rate of removal was common among almost all social levels at that time.

In 1857 the Giese family sold the house to a grocer who took over the corner shop. In the 1850's the average number of inhabitants was forty-six, a figure which was maintained until 1890 with only minor fluctuations. The grocer sold the house to a provisions dealer in 1883, the descendants of whom owned the property until shortly before its demolition.

There is nothing unusual about the history of the house. In spite of building alterations and changing times, the owners and tenants always remained middle class – skilled craftsmen or small tradesmen. For more than two hundred years, grocer succeeded grocer in the corner shop, until in 1958 its door was closed and the key turned in the lock for the last time.

Noter

Forkortelser: LAS = Landsarkivet for Sjælland. RA = Rigsarkivet.
SA = Københavns stadsarkiv.

*Arkivaliernes opbevaringssted anføres kun første gang,
den pågældende arkivaliegruppe nævnes.*

<i>Side</i>		<i>Side</i>	
9	1 G. L. Grove: Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728. 1906, s. 1.	30	1 Københavns bygningsdirektorat. Sag vedr. matrikelnr. 232 af Rosenborg kvarter.
10	1 Grove s. 26.	2	Brandtaks. 31/5-1838.
2	SA. Måleprotokol, målebrev 1731.	3	Brandtaks. 31/3-1853.
3	SA. Ramsings kvarterbog, Rosenborg kvarter.	4	Den under note 1 nævnte sag.
4	Stadskonduktorens direktorat. Målebrevsprotokol 1726-1732, fol. 119.	32	1 Brandtaks. 24/6-1872.
5	LAS. Københavns bytings skodeprotokol 27/8-1731.	2	Brandtaks. 2/11-1901.
6	Skode 17/1-1739.	37	1 Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.
11	1 LAS. Københavns bytings obligationsprotokol 1731-1732, fol. 368.	38	1 Museumsnr. 918/1960.
12	1 Samme, fol. 382.	2	Museumsnr. 964/1960.
2	LAS. Brandtaksation, Rosenborg kvarter, matrikelnr. 232, police 991, 2/3-1734.	44	1 Museumsnr. 8265/1958.
13	1 Brandtaks. 6/12-1737.	2	Museumsnr. 8264/1958.
16	1 Brandtaks. 23/7-1756.	3	Museumsnr. 8266/1958.
17	1 Brandtaks. 23/7-1756.	45	1 Museumsnr. 918/1960.
18	1 Geddes kort. Udgivet af Københavns kommunalbestyrelse i anledning af stadskonduktorembedets 250-års jubilæum 1940. Indledningen s. 9-10. På Geddes leverede kort er baghuset ikke indtegnet.	52	1 Lofts- og vægbrædt, dor og dørindfatning alle museumsnr. 918/1960.
20	1 Skode 11/6-1757.	58	1 Museumsnr. 918/1960.
2	Skode 8/7-1776.	2	Museumsnr. 966/1960.
3	Skode 16/6-1783.	60	1 Museumsnr. 5122/1960.
4	Brandtaks. 8/12-1788.	63	1 Museumsnr. 1600/1960.
21	1 Kjøbenhavns Diplomatarium I 459, VI 764 m. fl. steder.	64	1 Museumsnr. 964/1960.
26	1 Brandtaks. 19/8-1801.	66	1 Museumsnr. 990/1960.
29	1 Stadskonduktorens direktorat. Bygningsafgiftsprotokol ca. 1802-1850. Rosenborg kvarter, pag. 171.	70	1 Museumsnr. 1597/1960 og 1599/1960.
2	Brandtaks. 24/10-1816.	2	Museumsnr. 1553/1960.
		71	1 Museumsnr. 8267/1958.
		2	Museumsnr. 963/1960.
		75	1 Museumsnr. 938/1960.
		78	1 Stadskond. dir. Målebrevsprotokol 1726-1732, fol. 119.
		79	1 Skode 27/8-1731.
		2	Obligationsprotokol 1731-1732, fol. 368.
		3	Samme, fol. 382.
		4	SA. Borgerskabsprotokol 29/11-1741.
		5	Grove s. 30.

- Side*
- 79 6 SA. Indkvarteringsmandtal 1730-39.
7 Skode 17/1-1739.
- 80 1 Obligationsprotokol 1739, fol. 82-83.
2 LAS. Københavns byting. Domsakter for Anno 1739, bd. 1, fol. 705.
3 Obligationsprotokol 1738, fol. 377 b.
4 Obligationsprotokol 1739, fol. 224.
5 Obligationsprotokol 1739, fol. 366.
6 Obligationsprotokol 1739, fol. 375.
7 Skode 20/6-1740.
- 81 1 SA. Renovationskassens regnskaber 1740-41.
2 LAS. Konceptskifte nr. 81, 6/5-1749, efter enkefru Bodel Elisabeth Hartvigsen.
3 Borgerskabsprotokol 2/6-1738.
4 RA. Ekstraskattemandtal 1743.
- 82 1 Obligationsprotokol 1757, fol. 630-31.
LAS. Designation over sluttede skifter 1753-1776, nr. 70, 13/8-1771.
2 Skode 11/6-1757.
3 Obligationsprotokol 1757, fol. 187b-188a.
4 Indkvarteringsmandtal 1757-60.
5 Borgerskabsprotokol 17/9-1749.
6 LAS. Panteprotokol nr. 12, fol. 22.
7 Samme, fol. 24 b.
8 RA. Ekstraskattemandtal 1762.
- 83 1 Schultz Danmarkshistorie IV 1942, s. 373-74.
Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. 1895, s. 97.
- 84 1 Indkvarteringsmandtal 1762-63.
2 LAS. Testamente for tobakspinder Rasmus Jørgensen og hustru af 9/1-1767. Nr. 25/1805.
3 Skode 8/7-1776.
4 Panteprotokol nr. 13, fol. 158 og 162.
5 LAS. Tobakspinderlavets protokol 1750-1838, pag. 852, 854, 888 m. fl. steder.
6 LAS. Trinitatis sogns kirkebog, viede, 1778, pag. 568.
- Side*
- 84 7 Skode 16/6-1783.
- 85 1 Panteprotokol nr. 13, fol. 419b.
2 Indkvarteringsmandtal 1778.
3 Trinitatis sogns kirkebog, fødte 1765-92, 13/12-1782.
4 Borgerskabsprotokol 30/8-1780.
5 RA. Folketælling 1787.
6 Trinitatis sogns kirkebog, begravede 1782-1813, 21/10-1796.
7 LAS. Hof- og stadsrettens samfrændeskifter, nr. 24/1797.
- 86 1 Folketælling 1801.
2 LAS. Forsegingsprotokol 1804-05, nr. 4, pag. 172 ff.
- 87 1 Forsegingsprotokol 1804-05, nr. 6B, pag. 144b, nr. 166.
Registreringsprotokol 1804-05, nr. 6B, pag. 368, nr. 166.
Behandlingsprotokol 1804-05, nr. 6B, pag. 129, 135, 145, 178, 179, 181 og 183, nr. 166.
- 89 1 RA. Ildstedsskat af 6/5-1812.
- 90 1 Forsegingsprotokol 1804-05, nr. 4, pag. 270 ff.
2 Trinitatis sogns kirkebog, begravede, mandkon, 1813-24, pag. 414, 21/8-1822.
- 91 1 Forsegingsprotokol 1822-23, nr. 5B, pag. 67 ff.
- 93 1 LAS. Københavns skiftekommission. Skiftedokumenter 1834/35, protokol 5, nr. 476.
- 94 1 Meddelelser fra Den danske Frimurerorden nr. 32, maj 1958, s. 517 ff.
- 95 1 Grethe Hartmann: Boliger og Bordeller. 1949, s. 48 ff og kort III.
2 Villads Christensen: København 1840-1857. 1912. s. 247 f.
- 96 1 Folketælling 1840.
- 98 1 Københavns domhus.
Tinglysningsprotokol. Skode 14/9-1857.
2 Københavns domhus.
Tinglysningsprotokol. Skode 2/7-1883.

Billedfortegnelse

Side

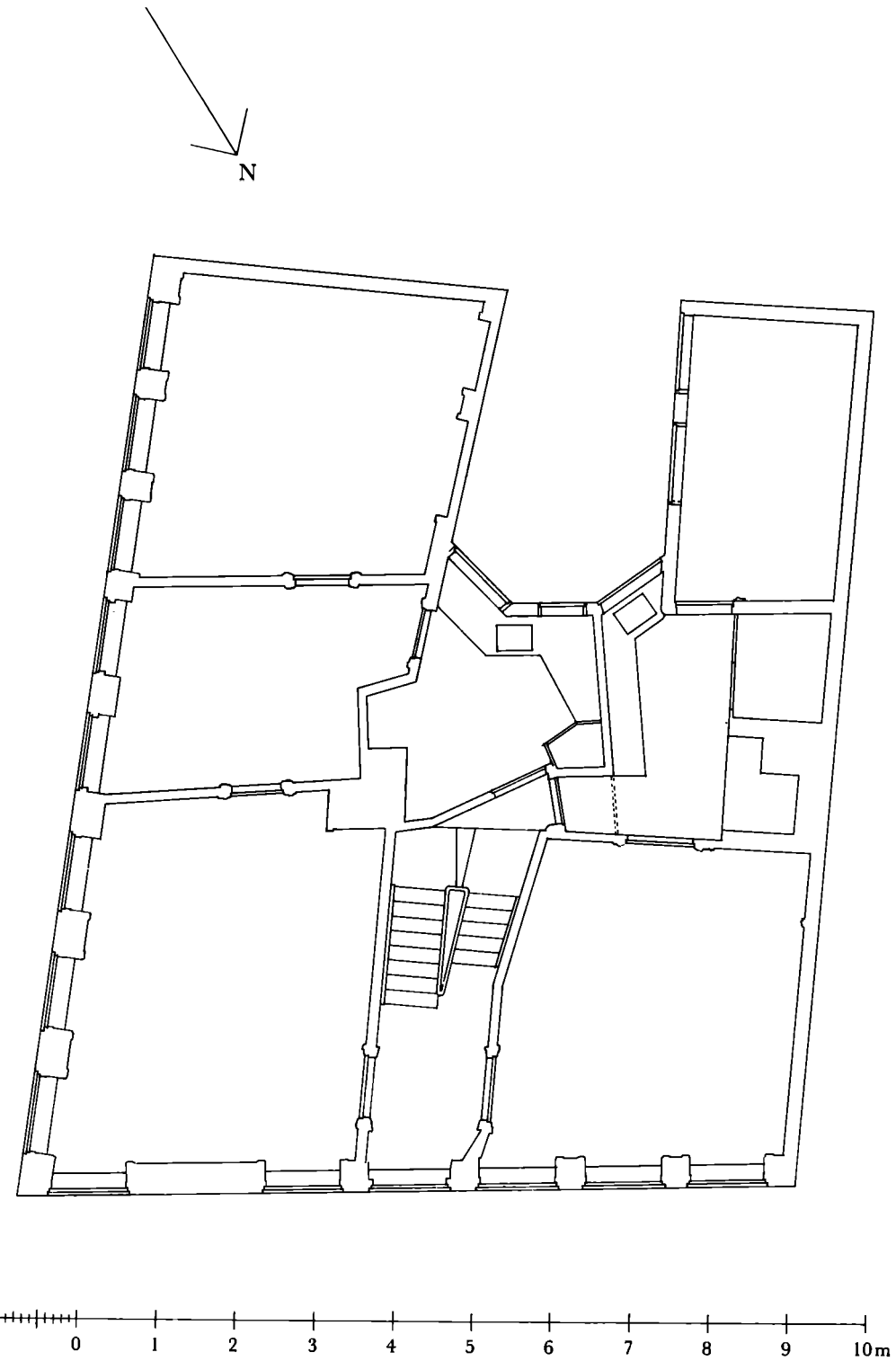
- 11 1 Fot. 1958 konservator K. Roland Hansen, Nationalmuseet.
- 15 2 Fot. 1958 arkitekt Kjeld Kayser.
- 19 3 Fot. 1963 fotograf Niels Elswing, Nationalmuseet.
- 22 4 Efter opmåling 1936 af arkitekt Chr. Surlykke. Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.
- 23 5 Efter opmåling 1936 af arkitekt Peter Sandholt. Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.
- 27 6 Fot. 1958 K. Roland Hansen.
- 31 7 Efter tegning i Københavns bygningsdirektorat. Sag vedr. matrikelnr. 232 af Rosenborg kvarter.
- 34 8 Fot. 1958 Niels Elswing.
- 35 9 Fot. 1958 forfatteren.
- 36 10 Fot. 1958 Kjeld Kayser.
- 39 11 Fot. 1958 Niels Elswing. Panelloft og -vægge museumsnr. 918/1960. Bjælkeloft museumsnr. 964/1960.
- 41 12 Fot. 1958 Niels Elswing. Bjælkeloftet museumsnr. 964/1960. Dekorationen over doren museumsnr. 8266/1958.
- 42 13 Fot. 1958 Niels Elswing. Museumsnr. 8265/1958.
- 43 14 Fot. 1963 Niels Elswing. Museumsnr. 8265/1958.
- 47 15 Efter rontgenfotografier optaget 1963 på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg af konservator Sten Bjarnhof. Museumsnr. 918/1960.
- 50 16 Fot. 1963 Niels Elswing. Museumsnr. 918/1960.
- 50 17 Fot. 1963 konservator Ole Alkærsg, Nationalmuseet. Museumsnr. 918/1960.
- 51 18 Fot. 1963 Niels Elswing. Museumsnr. 918/1960.
- 51 19 Fot. 1963 Ole Alkærsg. Museumsnr. 918/1960.
- 55 20 Fot. 1963 Niels Elswing. Museumsnr. 918/1960.
- 57 21 Fot. 1958 Niels Elswing.
- 60 22 Fot. 1958 Niels Elswing.
- 62 23 Fot. 1958 Niels Elswing. Museumsnr. 1600/1960.
- 63 24 Fot. 1963 Niels Elswing. Museumsnr. 1600/1960.
- 65 25 Fot. 1958 Niels Elswing. Museumsnr. 964/1960.
- 66 26 Fot. 1958 Niels Elswing. Doren museumsnr. 990/1960.
- 68 27 Fot. 1958 Niels Elswing.
- 69 28 Fot. 1958 Niels Elswing. Vægfelterne museumsnr. 1597/1960 og 1599/1960. Dorstykket museumsnr. 1553/1960.
- 71 29 Fot. 1958 K. Roland Hansen. Dorstykket museumsnr. 1553/1960.
- 73 30 Fot. 1963 Niels Elswing. Museumsnr. 1597/1960 og 1599/1960.
- 74 31 Fot. 1958 Niels Elswing. Museumsnr. 963/1960.
- 75 32 Fot. 1958 Niels Elswing.
- 77 33 Fot. 1958 Niels Elswing.
- 83 34 Fot. 1963 Niels Elswing efter G. L. Lahdes stik af C. W. Eckersbergs maleri i Københavns Bymuseum.
- 87 35 Fot. i Københavns Bymuseum.
- 92 36 Fot. i Københavns Bymuseum.
- 97 37 Fot. 1958 K. Roland Hansen.

Planche 1. Efter opmåling 1936 af arkitekt Peter Sandholt.

Planche 2. Efter opmåling 1936 af arkitekt Chr. Surlykke.

Planche 3. Efter opmåling 1936 af arkitekt Peter Sandholt.

Alle i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

1. Plan af 1. sal. Åbenrå nedad, Landemærket til venstre.

2. Snit af Åbenråfløjen.

3. Snit af Landemærkefløjen og baghuset.